

OudRhenen

JAARGANG 31 – SEPTEMBER 2012 – NR. 3

Honderd jaar Remmerstein

Van de redactie

De redactie is meer dan verheugd over het feit dat in het 'Jaar van de Buitenplaats' een speciaal themanummer gewijd kan worden aan het landgoed Remmerstein in Rhenen. Dit jaar is het exact honderd jaar geleden dat het huidige pand is gebouwd door de heer M.C. Philipse. In vier artikelen worden zowel het huis, de tuin, het bos als het rijke verleden van het 120 hectare omvattende landgoed pakkend beschreven. Een mooie samenwerking tussen onze erevoorzitter Henk Deys, tuinhistorica Carla Oldenburger-Ebbers, Saskia von Geldern-baronesse Bentinck, een kleindochter van de heer Philipse, en haar zwager Maarten Evelein. Het nodigt de belangstellenden van deze rijke omgeving om de prachtige bossen eens nader te aanschouwen. Tevens is de redactie zeer blij met de nieuwe lay-out van Oud Rhenen, speciaal toegesneden op dit thema. De bedoeling is om vanaf mei 2013 telkens de voorzijde aan te passen aan een van de artikelen in het nummer. Een woord van dank richting de grafisch ontwerper Michel Backus is dan ook zeer op zijn plaats. Wij wensen u veel leesplezier toe!

Inhoud

4
Remmerstein de laatste 100 jaar
Henk Deys

13
De tijd vliedt snel, gebruik hem wel...
Maarten Evelein

18
De tuin van Remmerstein en zijn bewoners
Carla Oldenburger-Ebbers

27
Landgoed Remmerstein
Saskia von Geldern-Bentinck

Colofon

Oud Rhenen, tijdschrift voor de Historie van Rhenen, uitgegeven door de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken
www.oudrhenen.nl

BESTUUR
Erevoorzitter
dr. H. P. Deys

VOORZITTER
drs. W. A. van Ommeren

SECRETARIS
W.H. Strous
Bruine Engseweg 25
3911 CJ Rhenen
(0317) 614067

BESTUURSLEDEN
J. M. D. Doorman
B.W. van Laar
ir. G.H. van Nieuwenhuizen
N.G. van den Oosterkamp
A.P. de Ridder
mr. C. Waiboer

PENNINGMEESTER
J. Klootsema, Rhenen
(0317) 74.12.03, ING-bank 1211163

LEDENADMINISTRATIE
drs. ing. A. Pilkes-van Delft,
(0317) 74.10.82

LOGISTIEK & PR
ing. H. B. Gieszen
(0317) 616076

REDACTIECOMMISSIE
J. M. D. Doorman
B.W. van Laar

REDACTIE-ASSISTENT
E. A. M. Vlak-Derksen

INLEVEREN KOPIJ
Paardenveld 19, 3911 XG Rhenen
b.van.laar2@kpnplanet.nl

GRAFISCH ONTWERP
Michel Backus ('Idee en Ontwerp')

DRUK
Cunera b.v., Rhenen

ISSN
1384-3338

© HVOR. Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie. Auteurs die in dit tijdschrift publiceren geven daarmee onvoorwaardelijk toestemming tot het in digitale vorm opnemen in openbare databases.

Jaargang 31, september 2012, nr. 3

Remmerstein de laatste 100 jaar

Henk Deys

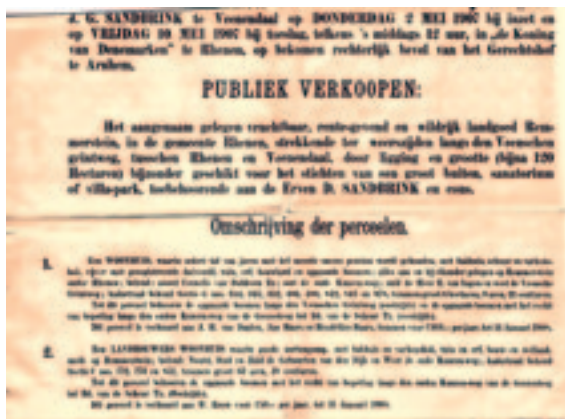
Remmerstein is de oude naam voor een landgoed met een stenen woontoren, dat zich aan de westzijde van de Cuneraweg bevond. Rond 1800 is die toren afgebroken en kort daarna werden er enige nieuwe gebouwen geplaatst. Deze zijn enkele keren herbouwd, het laatst in 1918. Deze gebouwen, inclusief de huidige woning 'De Duiventoren', noemen wij in dit nummer van Oud Rhenen ook wel 'Klein Remmerstein'. De villa die in 1912 in het bos aan de oostzijde van de Oude Veensegrindweg werd gebouwd, noemen wij ook wel 'Groot Remmerstein'.

Veiling en aankoop door Philipse

In 1907 vond in Rhenen bij notaris J.A. van Iterson en op gerechtelijk bevel van het Gerechtshof in Arnhem in 'De Koning van Denemarken' een openbare verkoping plaats, waarbij onder de titel het Landgoed Remmerstein onder Rhenen een groot aantal percelen publiekelijk werd geveild¹. Dit landgoed werd omschreven als 'Het aangenaam gelegen vruchtbaar, rente-gevend en wildrijk landgoed Remmerstein, in de gemeente Rhenen, strekkende ter weerszijden langs den Veenschen grintweg, tusschen Rhenen en Veenendaal, door ligging en grootte (bijna 120 Hectaren) bijzonder geschikt voor het stichten van een groot buiten, sanatorium of villa-park, toebehoorende aan de Erven D. Sandbrink en cons.'. Het landgoed stond bekend vanwege zijn kwekerij van voornamelijk allerlei dennenbomen en aanverwant naaldhout. Ook werd regelmatig eikenhakhout geveild, hoofdzakelijk ten behoeve van

de broodovens van de bakkers. Door middel van advertenties in landelijke bladen en grote aanplakbiljetten werd algemene bekendheid gegeven aan deze verkoping. De 'Omschrijving der percelen' vermeldde een zestal nummers. Nummer 1 vermeldde: 'Een woonhuis, waarin sedert tal van jaren met het meeste succes pension wordt gehouden, met bakhuis, schuur en varkenshok, vijver met geregistreerde duiventil, tuin, erf, bouwland en opgaande boomen; alles aan en bij elkander gelegen op Remmerstein onder Rhenen'. Voorts: 'Tot dit perceel behooren de opgaande boomen langs den Veenschen Grintweg (oostzijde) en de opgaande boomen met het recht van bepoting langs den ouden Kunera-weg van de Geeresteeg tot Bd. van de Scheur Tz. (westzijde). Dit perceel

Rechts: Rechts: tekening van het oude Remmerstein, 1770, door I.L. Rôckus. Midden: veilingposter 1907. Onder: M.C. Philipse, jaren '20.

is verhuurd² aan J.H. van Daalen, Jan Baars en Hendrik Baars, tezamen voor f369,- per jaar, tot 31 Januari 1908.³ Al deze percelen³ waren gelegen ten oosten van de Oude Veensegrindweg. Onder de nummers 3, 4, 5 en 6 vielen ca. 35 voornamelijk bosrijke percelen in de kadastrale sectie H, ten westen van de Grindweg, dus het bos.

Nummer 2 beschreef een landbouwerswoonhuis aan de oostzijde van de Cuneraweg⁴.

Het is niet bekend waarom de veiling, waar door een zestal belangstellenden werd geboden, met als hoogste bod f34.550,-, geen resultaat heeft opgeleverd. Misschien werd dit bod te laag gevonden. In verband met de mogelijke vestiging van een rijkskrankzinnigengesticht toonde het Ministerie van Binnenlandse Zaken in juni 1907 belangstelling. Er werd een bedrag van f50.000,- geboden, mits de gemeente Rhenen bereid was voor een 'dezerzijds aannemelijken prijs' de z.g. Stadssparren te verkopen. Medio juli werd echter door de Minister kortweg medegedeeld dat hij van aankoop van het landgoed Remmerstein afzag. De verkoper, de namens de familie gemachtigde (en belanghebbende) notaris J.G. Sandbrink te Veenendaal, had f60.000,- in zijn hoofd. Het is onduidelijk waarop de zaak is afgeketst, vermoedelijk vanwege de prijs, want Rhenen vroeg f25.000,- voor het stuk bos, maar het Rijk bood slechts f10.000,-.

Toen verschenen er op 19 oktober een brief en een telegram uit Haarlem, verzonden door Martinus Cornelis Philipse, waarin deze een bod op Remmerstein uitbracht van f46.000,-. Men kwam kort daarop tot overeenstemming, want op 26 oktober 1907 werd een voorlopig koopcontract gesloten, waarbij de percelen ten westen en ten oosten van de Oude Veensegrindweg aan Philipse werden verkocht. Het landbouwerswoonhuis aan de oostzijde van de Cuneraweg (thans nr. 214, op de zuidelijke hoek van de

Zuidelijke Meentsteeg) werd gekocht door de toenmalige bewoner, de landbouwer Willem Rauw, die ten tijde van de overdracht bosbaas was over Remmerstein (zie noot 4).

Reeds in december verscheen er een 'Rapport betreffende de exploitatie van het landgoed Remmerstein onder Rhenen', opgesteld door de 'opzichter L.J. van Leusen'. Mogelijk heeft hij namens de Heidemaatschappij het onderzoek verricht. Dit rapport bevatte als thema's:

'Ligging en grootte, Opname, Grondgesteldheid, Gebruik van den grond, a. Hakhoutbosschen, b. Grove dennenbosschen, c. Opgaand loofhout en singels, d. Heide en ontboschte gronden, e. Kwekerij, Boekhouding en Slotopmerkingen'.

De meeste gronden bleken van goede kwaliteit te zijn. Allerlei adviezen werden gegeven, waarbij de nadruk lag op het bereiken van een goede opbrengst aan hakhout en dennen en het bemesten en onderhoud van de kwekerij.

M.C. Philipse (1883-1950)

Martinus Cornelis Philipse, de stichter van het huidige huis Remmerstein, lid van een oud Zeeuws patriciërsgezicht, werd geboren in Arnhem op 6 februari 1883. Zijn vader was er substituut-griffier bij het Gerechtshof. Philipse koos na zijn schooljaren voor een opleiding (1903-1904) tot houtvester.

Op 3 januari 1908, op 25-jarige leeftijd, kwam hij naar Rhenen, afkomstig uit Brakel (Nordrhein-Westfalen) en hij was toen al eigenaar van het landgoed Remmerstein. Volgens de familie kwam Philipse naar Rhenen om alvast toezicht te houden op de bezittingen in de Blauwe Kamer, die hij zou gaan erven. Feit is echter dat de Blauwe Kamer, inclusief het Waardmanshuis, in 1885 via Mimie Groen van Prinsterer in handen kwam van vader mr. Adriaan Hendrik Philipse. Na diens overlijden in 1913 erfden de beide zoons Johan Antonie en Martinus Cornelis, en niet dochter Jacoba, dit uitgebreide gebied van 63 hectaren met het veerrecht van het Opheusdense Veer.

Philipse trouwde op 16 februari 1912 met Louisa Amelia van Hoytema, afkomstig uit Culemborg. Het echtpaar kwam uiteindelijk op het nieuwe Remmerstein te wonen, ontworpen door de architect Samuel de Clercq, en het kreeg er twee kinderen: Willem Jacob Dominicus (1913-2005) en Anna Cornelia (1915-2010). Willem werd diplomaat, maar bleef ongehuwd. Anna huwde in 1937 met mr. Samuel Pieter baron Bentinck⁵ en verhuisde naar Renkum. Uit dit huwelijk

Boven: Kwekerij De Duiventoren, 1936.

Links: de familie M.C. Philipse met baron van Haersolte, ca. 1923.

Boven: M.C. Philipse in een De Dion Bouton 1903, anno 1909.

Onder: M.C. Philipse in zijn De Dion Bouton 1913, anno 1916.

Aanbeveling om op M.C. Philipse te stemmen.
Uit: Rhenense Courant,
zaterdag 23 nov. 1912.

**Kiezers voor den Gemeenteraad
te RHENEN!**

**Komt allen DONDERDAG 28 NOVEMBER op,
en stemt als één man den heer**

M. C. PHILIPSE,

Iemand, die in het **ALGEMEEN** belang van de
geheele Gemeente Rhenen zal werkzaam zijn.
De namen van onderstaande personen, die zijn
candidatuur hebben ondertekend, zijn hiervoor
de beste waarborg.
Niemand verzulme dus te komen, en het hokje
voor den naam van onzen Candidaat zwart te maken.

■ M. C. PHILIPSE.
■ H. J. DE RIDDER.

K. van Ieper, Wethouder. J. de Haer, Lid v. d. Gemeenteraad. P. C. Boudt, Lid v. d. Gemeenteraad. G. Loosjes de Eldred, Lid v. d. Gem. L. van Wijngaarden, Lid v. d. Gem. J. Boudier van Kuntzeboven. G. H. Schot. I. van de Waal. A. H. van Wijngaarden. B. A. Beckman. W. de Haer. D. Franck. J. J. Post. J. van Wijngaarden. A. Oosterburg. A. H. van Eubden (Nude). Ashterberg.	G. Boutsen. H. van de Scheur. G. J. van Laar. H. G. van Dae. H. Wingerhof. W. Arissen. J. G. van Beijnum. J. Everloot. Albert Jan Laren. H. W. Gerritsen. W. Gerritsen. C. van Laar. J. van Daelen. H. Dagers. A. Wanders. C. van Dolderen.

De Candidatuur van den heer

M. C. PHILIPSE

wordt mede krachtig aanbevolen door:

G. H. Fierou. J. Smit. D. Edé. G. J. H. de Ehtou. J. van der Hoort. K. Stee. J. W. Lammeers Hen. C. van Oort. A. van Drenth. H. H. de Leeuw. A. Horestad. G. Ziermans. H. Sijman. M. Krugman. G. van Walder. J. van Laar. C. Walboer. Janus van Laar. A. H. Jaansen. A. van Esterik. H. A. M. Faber. J. C. van der Tak. C. Hoogenboom. W. A. van Dijk. M. Landman. L. van Sotten. G. van Dijk. R. van der Oosterkamp. M. van Ommen. A. de Dede. A. G. van den Berg.	P. van Kooten. J. H. Vos. N. van Kooten. A. Baars. H. Majoré. A. de Krugel. J. de Eldred, Ashterberg. H. W. Lammeers. G. Veenbrink. G. van Os. Ashterberg. W. Willemas. T. van Dijk. E. A. Meenderloot. W. van Soest. A. Sping. J. van Kruel. J. Lammeers. H. van der Brink. J. C. van Daelen. E. Bekhof. G. J. van Laar Dr. J. R. Laren. J. Rijken. J. Baars. H. van de Koekel. H. Hordeman. H. van der Scheur.

werden twee dochters geboren, die beide ge-
trouwd zijn. Philipse overleed in 1950. Behalve
zijn vrouw zijn ook zijn beide kinderen en zijn
schoonzoon inmiddels overleden.

Martinus Cornelis was bosbouwer, maar ook
een groot rozenliefhebber. De kwekerij 'De
Duiventoren' heeft nog jarenlang gefunctio-
neerd, maar er is slechts zeer weinig bekend
over het hoe en wat. Wie deed de bedrijfsvoe-
ring, hoeveel tuinlieden werkten er, wat werd
er gekweekt? Slechts een prentbriefkaartje met
een aanbieding van vaste planten geeft enige
informatie.

Philipse heeft zich goed gemengd in de
Rhenense samenleving. Zo was hij van 4-2-1913
tot 16-7-1935 lid van de gemeenteraad in Rhenen.
Er is een opvallende propaganda gemaakt voor
zijn verkiezing; zie de bijgaande advertentie.

Hieruit blijkt dat 32 personen zijn kandidatuur
ondertekend hadden en 58 personen hebben de
kandidaat 'krachtig aanbevolen'. Van de 641
geldige stemmen verkreeg hij er 351. Hij heeft
in de Raad regelmatig aan de discussies deelge-
nomen. Philipse heeft deel uitgemaakt van het
Rhenense Tijdelijk Werklozenfonds. Hij was,
samen met dokter Waller, lid van de plaatse-
lijke Schoonheidscommissie. Philipse en Waller
kenden elkaar. William Waller had zich in 1906
in Rhenen als huisarts gevestigd en ze moeten
bevriend met elkaar geweest zijn. Enkele foto's
in dit artikel zijn dan ook afkomstig uit het
familiealbum van de Wallers. We zien Philipse
ook op een bal masqué. Hij kon goed goochelen,
was zeer muzikaal en kon diverse instrumenten
bespelen, waaronder luit en treklarmonica.

In 1938 was hij met een groot aantal Rhenense
notabelen lid van het erecomité bij de feesten ter
gelegenheid van de viering van het 40-jarig rege-
ringsjubileum van Koningin Wilhelmina.
Philipse had al heel vroeg een auto: in 1909 reed
hij in een De Dion Bouton van 1903 en in 1913 had
hij weer een andere auto van hetzelfde merk, nu
uit 1913. Daarna kwam er een model uit ca. 1920.

Het 'oude' Remmerstein en de woonboerderij

Toen Philipse in Rhenen kwam, trof hij er
een als pension in gebruik zijnde woning. De
geschiedenis ervan is vanaf ca. 1800 vrij nauw-
keurig te reconstrueren. Over de oudere geschie-
denis van het landgoed is een redelijke indruk
te verkrijgen aan de hand van de bekend zijnde
charters en verkoopposters, waarin nauwkeurig
wordt opgesomd wat er te koop werd aanbedo-
den. Zo is het een opvallend feit dat reeds in het

Het echtpaar Philipse,
ca. 1920.

Pension Remmerstein met uitbouw, 1909. Jan Hendrik van Daalen, Jan en Hendrikus Baars, pensionhouders.

Links: Pension Remmerstein, westgevel ca. 1908.

Rechts: Remmerstein met waranda, in 1909 of 1910.

oudst bekende charter (1759) vermeldt: ‘... mitsgaders Sterrebos met opgaande akkermaals hout beplant...’ Ook in de charters van 1763, 1767, 1772, 1778 en 1797 staat expliciet het sterrenbos vermeld⁶. Pas in de verkoopposter van 1817 wordt hierover gezwegen. Dit was kennelijk het vermelden al niet meer waard. De geplande verkoop van 1817 liep op een mislukking uit en er is kort daarna veel afgebroken en in kleine partijen verkocht.

Na de ‘grote sloperij’⁷ van de eerste twee decennia van de 19de eeuw werd het landgoed Remmerstein gekocht door jhr. Willem Anne Beelaerts van Blokland. Hij liet er meteen een woonboerderij op plaatsen, waarvan de eerste steen in 1820 gelegd zou zijn door zijn zoon

Frans⁸. We moeten aannemen dat dit het ‘huis’ G 349 is, zoals dit in 1832 door het Kadaster werd vastgelegd. Het moet vrij aanzienlijk geweest zijn, aangezien de kadastrale ‘belasting’ f 150,- bedroeg, een behoorlijk bedrag in vergelijking met de overige gebouwen in de omtrek (21, 36, 90 gulden). In 1852, vlak na de aankoop door J.C. Sandbrink c.s., is het huis mogelijk een stuk verkleind, want toen bedroeg de kadastrale ‘belasting’ f 36,-. Deze werd later gewijzigd in 90 gulden, vermoedelijk door een tariefsverhoging. Omstreeks 1890 moet de stenen duiventoren zijn gebouwd. Klein Remmerstein was onder Sandbrink verhuurd aan J.H. van Daalen en de gebroeders Baars, die er een pension hielden⁹. Van Nas¹⁰ vermeldt Remmerstein enkele malen,

Remmerstein, de nieuwe 'tuinmanswoning' van 1911.

onder meer (in zijn editie van 1906) als volgt: 'Remmerstein voorheen een fraaije buitenplaats, met daar bij gelegen groot bosch. Van het groote, ruime, overigens eenvoudig gewone heerenhuis, dient nog een gedeelte als landelijke woning voor den landbouwer. Ook de tuinmanswoning met duiventil, een uitgedroogde vijver en een paar groote boomen zijn nog herinneringen.'

Philipse logeerde aanvankelijk bij Van Daalen, in zijn 'eigen' pension Remmerstein¹¹. Behalve dit pension behoorden enkele schuren en een grote ronde stenen duiventoren¹² tot het landgoed. Deze toren stond op een klein eilandje midden in een grote ronde vijver. Philipse vroeg reeds in april 1908 een bouwvergunning aan voor het bouwen van een uitbouw aan het oude pension¹³. Hierdoor kreeg de noordwesthoek van het pand er een verdieping met 4 vensters bij. Mogelijk heeft hij hier enkele jaren, tot de nieuwbouw in het bos in 1912, zelf gewoond. Deze uitbouw beviel kennelijk, want in 1909 werd er door aannemer Klomp tegen de nieuwe gevelverhoging een waranda¹⁴ aangezet. Van Nas schrijft in de aanvullingen uit 1910: 'De vijver van Remmerstein is opgehaald en in vorigen staat hersteld. – Men herbergt er thans gasten. De bestemming der plaats is door verkoop nu veranderd, en weder heerenhuis geworden.' Hier doelt hij kennelijk op de aankoop door Philipse.

Tuinmanswoning

In 1910 liet Philipse een geheel nieuwe villa bouwen, enkele meters westelijk van het oude pension gelegen en voorzien van een rieten dak. Deze 'tuinmanswoning'¹⁵, getekend door de Rhenense stadsarchitect Derk Hoiting, kwam vroeg in 1911 gereed, waarna het oude pension werd afgebroken. Ene Tiny (?) schreef naar aanleiding hiervan op 28 maart 1911 aan 'Monsieur M.C. Philipse', verblijvend in het Grand Hotel Gardone aan het Gardameer: *Amice, deze foto nam ik verleden week van Remmerstein tusschen een paar sneeuwbuien in. Het is slechts de bedoeling je een kijkje daarvan te geven. Ge ziet het oude huis .. is niet meer! De omgeving treurt, de oude beuken kijken somber, en de duiven toren is in de zware rouw, doch het nieuwe huis tracht de feestvreugde weer te doen weder keeren en wacht slechts op een zonnestraaltje om de droeve omgeving weer te laten lachen en U een vrolijke thuiskomst voor te bereiden en warm te ontvangen binnen zijn vrolijke witte muren, en lieflijke vensters. De telephoonpaal op den hoek zal zingen haar hoogste lied, en het klokje zal luiden, de kippen zullen eieren leggen om hun baas te versterken,*

de koe zal kalven en alles zal gloeien van eeuwige jeugd. Hartelijke groeten, Tiny (?). Op de foto zijn enkele kozijnen, afkomstig van de afbraak van het oude huis, nog aanwezig.

Philipse, die mogelijk met zijn vrouw ook nog gewoond heeft in deze nieuwe, rietgedekte 'tuinmanswoning', was intussen bezig met een grootser ontwerp, de villa een eind verder westelijk, aan de andere zijde van de Oude Veensegrindweg gelegen, die in 1912 gereed zou komen. De bouw werd aan Joh. Smit te Rhenen, als laagste inschrijver, gegund voor f 33.000. Aan deze villa is elders in dit nummer een apart hoofdstuk gewijd.

Brand en wederopbouw van de tuinmanswoning

Eind mei 1918 brandde de tuinmanswoning van 1911 echter geheel af¹⁶, niet verwonderlijk

met zo'n rieten dak; een vonk uit de schoorsteen was de vermoedelijke oorzaak. Reeds in augustus 1918 werd, eveneens naar ontwerp van Derk Hoiting, op de fundamenten van het verbrande huis een nieuwe 'tuinmanswoning'¹⁷ geplaatst, de huidige villa De Duiventoren (Klein Remmerstein) aan Cuneraweg 305. De afmetingen van het verbrande pand bedroegen 11,35 x 9,80 meter, die van het huidige huis Klein Remmerstein bedragen 11,46 x 9,60 meter. De bouwaanvraag luidde: 'verbouwing tuinmanswoning'.

Overige bewoners

Op Remmerstein B 148 (De Duiventoren) woonden na de familie Beelaerts van Blokland, sinds de aankoop door J.G. Sandbrink c.s. in 1850, Johannes Cornelis van Daalen (tabaksplanter en tevens pensionhouder) en Gerritje Keijman. Johannes overleed in 1884. De oudste zoon Jan Hendrik, eveneens tabaksplanter, trouwde in 1889 met Catharina H.H. de Bijle en werd hoofdbewoner van Remmerstein. Catharina had twee kinderen uit een vorig huwelijk. Behalve als tabaksplanter heeft de familie ook de kost verdiend door in het huis pension te houden. Omstreeks 1908 moeten zij hiermee zijn gestopt, want zij hebben daarna nog pension gehouden in de Herenstraat, waarna het echtpaar in 1910 naar Wageningen verhuisde. Klein Remmerstein was in 1925 nog een pension. Het werd geleid door de gediplomeerde verpleegkundige C. Staverman-Tjebbes. Er werd geadvverteerd met eigen melk, eigen eieren, groente en fruit. Het telefoonnummer was Rhenen 1. Zij heeft hier echter met man en dochter slechts anderhalf jaar gewoond. Hierna vestigde zich er Jan van Essen, waar niets van is te vinden. Van 1935 tot 1948 heeft hier M.E. van Woudenberg, weduwe van notaris J.G. Sandbrink, als huurster van Philipse gewoond. Zij verhuisde naar de Lijstereng. Toen kwam hier Adrianus v.d. Scheur te wonen, maar ook de Achterbergse huisarts Willem Treffers heeft van 1949 tot en met 1951 op de Duiventoren gewoond. Het pand werd in 1952 door de familie Bentinck verkocht aan Klaas Reindert Henken en Johannes Biesot en Mary Chapman de Haan, die er geruime tijd in gewoond hebben. Hierna kwamen Jacob Budding en de accountant E. Voskamp, die er als eigenaar vele jaren heeft gewoond. Het wordt thans door een levensmiddelenfabrikant particulier bewoond. 'Klein Remmerstein'

Klein Remmerstein rond 1920.

heeft achtereenvolgens de volgende huisnumeringen gekend: B 148, B 194, C 82 en tenslotte Cuneraweg 305.

Tuinlieden

Van de tuinlieden onder Philipse zijn de volgende namen bekend:

In de beginjaren werkte er tuinbaas Willem Rauw, die aan de overkant aan de Cuneraweg woonde. Hij stierf in 1919. Toen kwam 23 juni 1908 Johannes Theodor Alfried Tünge vanuit Haarlem, die op 10 jan. 1912 vertrok naar Beek en Donk. Hij was geboren in Duitsland, had een dochter en kreeg in Rhenen een zoon. Tünge woonde Remmerstein B 194. Hij verhuisde later naar Plantage Willem III C 213.

In juli 1909 verschenen advertenties in *Het Nieuws van den dag* en in *Het Nieuwsblad van het Noorden*, waarin een P.G. echtpaar werd gevraagd, de man goed bekend met het tuinbouwvak, de vrouw kunnende koken en huiswerk verrichten. Men kon zich aanmelden bij Huize Remmerstein (kennelijk ten behoeve van het echtpaar Philipse). Toen werd aangenomen Adam Jacob Labordus, gehuwd met Grietje de Blécourt. Het paar kwam op 9 sept. 1909 vanuit Laren (N.H.) in Rhenen te wonen op ['Klein'] Remmerstein C 82, waar twee kinderen werden geboren. Ze vertrokken in 1915 naar Veenendaal. Aalt Blom, gehuwd met Gijsbertha Helena Veenendaal, kwam als tuinman in 1917 uit Leusden te wonen op Remmerstein C 82.

Vermoedelijk heeft er daarna gedurende korte (1915) tijd een tuinman Nicolaas van den Heuvel uit Haarlemmermeer gewoond. De volgende tuinlieden werden ondergebracht in de woning Oude Veensegrindweg 13, onderaan de oprijlaan van Remmerstein: Evert van Dam (1940-1950),

Tuinman Jan de Ridder.

Johannes Haalboom (1951–1988) en tenslotte Cornelis Pol (sinds 1989). Ook is bekend dat er regelmatig in de tuin en aan het huis gewerkt werd door Jan de Ridder, die in een inmiddels afgebroken¹⁸ boerderij woonde aan de Cuneraweg, tussen Remmerstein en de Geertesteeg. De tuinmanswoning¹⁹ Oude Veensegrindweg 13, aan het begin van de oprijlaan van Groot Remmerstein, werd nog door Sandbrink gebouwd in 1903. De eerste bewoners waren Jan Baars en Teunisje Rijkse. Evert van Dam kwam er vóór de oorlog als tuinman. Hij vertrok in oktober 1950 naar Zeist. Hij werd opgevolgd door Johannes Haalboom, die hier werkte van 1951 tot 1988. Cornelis Pol kwam hier in juni 1989. Ook werd nog door Sandbrink het boerderijtje even ten noorden van de oprijlaan gebouwd, thans Oude Veensegrindweg 19.

De oorlog 1940–1945

De familie heeft de oorlogsjaren '40-'45 niet op Remmerstein doorgebracht, hoewel Philipse officieel pas uit de gemeente werd uitgeschreven per 23 juli 1945. Mede in verband met de inkwartiering van vijf Nederlandse officieren²⁰ verkoos het echtpaar om in Den Haag te wonen, maar daar wreekte zich tegen het einde van de oorlog de honger. Tuinbaas Evert van Dam heeft vele malen per trein ritten naar Den Haag gemaakt om in koffers allerlei etenswaren, groente, aardappelen, fruit en eieren te brengen. Van Dam, die aan het begin van de oprijlaan woonde, had de gehele oorlog twee Joden in huis; ook in de villa zaten Joden.

Uit een interview²¹ (1980) met de toenmalige Opperwachtmeester van de Rijkspolitie in Rhenen haal ik aan: *Ze trokken een SS-uniform aan en gaan naar een fabriek in Veenendaal waar Van Wijngaarden nog een auto had staan. Ze zeggen we moeten die auto halen, hij wordt in beslag genomen. Ze kregen die auto en rijden ermee naar Veenendaal. Van Ommeren [dit was Barend van Ommen (H.D.)] had ook nog een auto verstopt staan. De Duitsers hadden de garage in beslag genomen. Van Ommeren kwam naar me toe en zei: als jij kans ziet die auto eruit te halen, mag je hem hebben. Ik zei: ik hoef geen auto. Maar ik ging nogal naar Van Dam toe op Remmerstein. Die woonde in het huis waar nu Haalboom woont [de huidige O.V.Grindweg 13, (H.D.)]. Van Dam was daar boswachter en huisknecht bij meneer Philipse. Die durfde alles en was zo brutaal als de beulen. Ik ging naar Van Dam toe en zei: weet jij raad met die auto? Ik zal Piet Veldhoven wel eens bellen. Piet en Van Dam gaan naar die auto toe en rijden hem onder de ogen van de Duitsers weg. Ze zetten hem achter*

Remmerstein. Van Dam haalt een aantal takkenbossen en legt die over de auto heen. Na die luchtlanding komen daar keukenwagens te staan. Die hadden hout nodig en na een tijdje komt die auto tevoorschijn! Weg was ie natuurlijk.

Even later een tweede fragment: De Duitsers hadden Heimerstein²² in brand gestoken. Waar moesten ze heen met die ongelukkige mensen? Het hele spul is naar Remmerstein gebracht. Daar zaten officieren en onze Henk [zoon Van Doesburg (H.D.)]. Op een dag komt er een hele colonne Duitsers aan en die vorderde het huis. Van Dam zei dat het hele huis vol ongelukkigen zat, maar de Duitsers zeiden: Heraus! Maar Van Dam zei tegen die stumpers en alle onderduikers: allemaal een matras en een deken en naar mijn huis. Die van Heimerstein zijn toen naar De Hucht gebracht, waar de paters zitten. De Duitsers hebben niet gezien dat daar onderduikers tussen zaten. Maar bij Van Dam zaten al twee Joden en het was maar een klein huisje. Later is daar de SS gekomen, daar zat kolonel Lippert. Die heeft nog een stel Rhenensen laten doodschieten. Die zijn daar begraven.

De SS waar hier op bedoeld wordt was het Regiment 84 van de 34 SS Freiwilligen Grenadier Divison 'Landstorm Nederland', dat op 13 februari 1945 naar de sector Rhenen werd overgeplaatst om daar een gedeelte van het Rijn- en Betuwefront over te nemen van het 6e of 7e Fallschirmjäger Regiment²³. Commandant was de SS Standartenführer (kolonel) Hans Michael Lippert²⁴, die zijn commandopost aanvankelijk inrichtte in 'een villa langs de weg van Rhenen naar Veenendaal in het buurtschap Vreewijk' (= de Lijstereng, van D. Sandbrink). De stafcompagnie met alle bureaus werd ondergebracht op Remmerstein en enkele andere woningen in de omgeving. Er was artillerie en luchtafweer in de bossen rondom Remmerstein opgesteld. De gehele Rhenense burgerij was reeds sinds september 1944 geëvacueerd en het gebied was tot 'Sperrgebiet' verklaard. Wie zich hier onbevoegd bevond kon zonder waarschuwing worden neergeschoten. Lippert heeft in enkele gevallen opdracht gegeven bij Remmerstein Nederlandse burgers te fusilleren. Lippert is ook de opdrachtgever geweest van de brandstichting omstreeks Pasen 1945 (begin april) met behulp van molotovcocktails in hotel Berg en Bosch (van de Zwitser Henry Frisch). Vandaaruit zouden spionageactiviteiten zijn uitgevoerd.

Tegen een Duitse tandarts Igel, die werkte voor een vrijwilligersbataljon van de Landstorm op Remmerstein, is een straf van 20 jaar geëist voor een door hem gepleegde dubbele moord op de ge-

broeders Hofman. Ook zou Igel meegewerkt hebben aan de brandstichting van Berg en Bosch. Deze SS Oberjunker (vaandrig) Igel was dik bevriend met Lippert. Lippert heeft overigens na een proces in ons land 10 jaar gekregen.

Er is na de oorlog door de schoonzoon van Philipse, S.P. baron Bentinck, veel werk verricht om het landgoed in stand te houden. De administratie geschiedde in het huisje naast dat van de tuinman aan de Oude Veensegrindweg. Dit huisje diende tevens als pied-à-terre voor de familie en Willem Philipse.

De Duiventil

In nagenoeg alle verkoopcontracten van Remmerstein staat nadrukkelijk een duiventil vermeld (in de charters anno 1759, 1762, 1767, 1772, 1778 en 1797 'duijvenhok', in 1809 en 1817 op veilingaankondigingen 'duiventil' genoemd). In de verkoopcatalogus van de verkoop van 1850 (Beelaerts van Blokland aan Sandbrink) staat tussen de andere percelen 'duiventil' vermeld, zonder dat dit in de diverse kadastrale registraties wordt genoemd. Vermoedelijk zal het dus steeds een houten bouwwerk geweest zijn. Pas in 1889 verschijnt een duiventil in de kadastrale legger. De duiventoren is hoogstwaarschijnlijk als stenen toren omstreeks 1888 gebouwd. Roel Mulder (zie literatuurlijst) heeft zich afgevraagd hoe het de familie Sandbrink gelukt is een duiventoren te bouwen zonder daar enig heerlijkheidsrecht voor te hebben gehad²⁵. Zoals wij hierboven al zagen, wordt in de bekende oudere koopovereenkomsten²⁶ reeds een 'duijvenhok' genoemd. De stenen duiventoren is gebouwd binnen de oude gracht, die eens heeft gelegen om het oude Remmerstein, de Spyker. Min of meer beschermd is de huidige toren er steeds blijven staan. Aanvankelijk was er een eenvoudig bruggetje dat een verbinding van de wal met het eiland vormde. Er heeft in de jaren '80 van de vorige eeuw een restauratie van de duiventoren plaatsgevonden.

De 'Steenen Kamer'

De stelling dat Remmerstein vroeger ook wel 'de Steenen Kamer' werd genoemd is onjuist. Sinds mensenheugenis behoort deze naam toe aan de boerderij²⁷ op de noordelijke hoek van de Zuidelijke Meentsteeg met de Cuneraweg. Het is bekend dat vroeger de boeren in deze boerderij hun pacht kwamen betalen. De onjuiste interpretatie moet veroorzaakt zijn door de vermelding 'Steene Kamer' op de kaart van Utrecht

Remmerstein, de duiventoren.

door Bernard de Roij, 1698, waarbij dus de boerderij werd bedoeld. Waarom wèl de boerderij, maar Remmerstein niet op de kaart vermeld staat is onverklaarbaar.

Over de oudere geschiedenis van Remmerstein, Klein Remmerstein, zie in Deys 2010, pp 94–95 en 250–259 .

Literatuur

- Blok, E.M.J. et al., SB4, Herstelplan Remmerstein te Rhenen, Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen, Wageningen 2008.
- Deys, Henk en Fred Vogelzang, Rhenen, Geschiedenis en Architectuur, MIP-reeks Prov. Utrecht, Zeist/Utrecht 2010, p. 250–261.
- Iterson, W.A. van, De Historische Ontwikkeling van de Rechten op de grond in de Provincie Utrecht, deel I, Band I, Leiden 1932.
- Mulder, Roel, 'Ene grote sloperij, de ondergang van Landgoed Remmerstein', in: Lidy Bultje-van Dillen, Henk Deys, Toine Maas e.a. (redactie). Geschiedenis van Rhenen. Utrecht, 2008, p. 202–213.
- Nas, W.J. van, Rhenen en Omstreken voor Burgers en Vreemdelingen, Rhenen 1906, p. 73 en en 1910: Vervolg, p. 99.

Bronnen

- . Oud Archief Gemeente Rhenen
- . Archief van familie Bentinck-Philipse
- . Collectie van de auteur

. Kadastrale hulpkaarten van Rhenen, secties G en H
. Krantenarchief Amerongsche Courant, Wijk bij
Duurstede

Noten

1. Onder de erfgenamen waren enkelen die verdeling van de erfenis eisten.
2. Het woonhuis werd gebruikt als pension door de genoemde families Van Daalen en Baars
3. De kadastrale percelen Sectie G 344, 345, 352, 486, 488, 842, 843 en 978, tezamen groot 06.09.21 ca.
4. In dit 'landbouwers woonhuis' (Kad. C 773) woonde voor 50 gulden per jaar Willem Rauw, die als tuinman voor Sandbrink werkte.
5. Samuel Pieter baron Bentinck leefde van 1909–1998. Hij was burgemeester van Abcoude en later van Soest.
6. Deze charters bevinden zich in het Oud Archief van de gemeente Rhenen. De verkoopposters worden in eigen collectie bewaard. Het sterrenbos en ook de 'fraaije Engelsche tuijn' die in 1817 wordt genoemd, verdienen een nader onderzoek.
7. Roel Mulder 2008.
8. Blok 2008, p. 21: Toen Frans heer Willems zoon was twalef jaren oud, lag hij den stichtsteen, daar dit huis op is gebouwd. – Remmerstein Jhr. Beelaerts van Blokland, 1820.
9. Er is een advertentie bekend van J.H. van Daalen voor pension Remmerstein voor zowel zomer- als winterverblijf, in het Nieuwsblad van het Noorden van 10-9-1907.
10. Zie Van Nas 1906 en 1910.
11. Remmerstein was toen verhuurd aan J.H. van Daalen en de gebroeders Baars die er pension hielden, maar Philipse was sinds de koop in 1907 eigenaar.
12. In 1903–1904 heeft er een grote verbouwing van Remmerstein plaatsgevonden. Daarnaast is er volgens een rekening door J.G. Sandbrink betaald 25 gulden voor het invoegen enz. van de 'duiventil' en 10 gulden voor het bekleden enz. van de 'duiventil' met asfaltpapier. Dit was dus duidelijk de ronde torenvormige duiventil, die kenmerkend toen al aan een reparatie toe was.
13. Bouwvergunning 28 april 1908, tekening vermoedelijk door de gemeentearchitect Derk Hoiting.
14. Bouwvergunning 10 september 1909, tekening door D. Klomp.
15. Bouwvergunning 5 september 1910, tekening door Derk Hoiting.
16. Rhenensche Courant 1 juni 1918. Met dank aan Jan Maarten Doorman en aan Frits Spee.
17. Bouwvergunning 14 augustus 1918, tekening door Derk Hoiting.
18. Deze boerderij, sectie G nr. 343, was nog afkomstig uit de boedel van W.A. Beelaerts van Blokland.
19. Sectie H nr. 2175, anno 1903.
20. September 1939: 'Terugkerende zie ik de villa Remmerstein... en ik tref den Afd. C met satellieten op het dak. Als de eigenaar van een wandeling terugkeert is de verbazing op zijn gezicht te lezen en erg leuk vindt hij het niet, geloof ik. Er zal wat op zitten voor zijn 'butler' die ons schoorvoetend heeft toegelaten.' Uit het dagboek I-III-8 RA van de reservekapitein H. Ballot (www.grebbeberg.nl).
21. Interview met J. van Doesburg (tijdens WO II brigadier der Rijksveldwacht, later opperwachmeester Rijkspolitie

te Rhenen) door H.P. Deys 13–06–1980.

22. Heimerstein was vóór W.O. II een internaat voor verstandelijk gehandicapten. Op 4 september 1944 zijn alle bewoners geëvacueerd naar Remmerstein. Enkele dagen later is Heimerstein door de Duitse Wehrmacht in brand gestoken omdat deze vond dat er geen SS in hoorde. Het werd na de oorlog weer opgebouwd en heet sinds enkele jaren Zideris, wat 'zie haar (of) zie daar eens' betekent. Op 1 oktober kregen de Heimersteiners in Remmerstein inkwartiering van 4 Duitsers: 'Om 1 uur waren de kamers die de 'Heren' met hun 4 dames, hm... hm..., wenschten te betrekken leeg'. De evacuatie naar De Hucht op 17 oktober vond plaats omdat er ongeveer 45 Duitsers werden ingekwartierd.
23. Nederlands Instituut voor Militaire Historie, '34 S.S Divisie 'Landstorm Nederland'. Politie Utrecht, Bureau Opsporing Oorlogsmisdrijven Subcommissie Utrecht. Verzameld door Gen.Maj. D.A. van Hilten. Met dank aan Toon Blokland.
24. Hans Michael Lippert (1897–1969) was geen kleine jongen. In 1934 heeft hij Ernst Röhm (leider van de SA, de Sturmabteilung bij de Nazi's) persoonlijk vermoord bij de beruchte Röhm-putsch. Ook is hij commandant geweest van verschillende concentratiekampen, waaronder Sachsenhausen (Internet). De moord op Röhm werd gepleegd samen met Obergruppenführer Theodor Eicke. Opvallend is dat Lippert in zijn verhoor (zie noot 23, juli 1948) zijn verhouding (1937) tot zijn toenmalige chef Eicke (o.a. kampcommandant van Dachau), wèl vermeldt, maar hun gezamenlijke rol bij de Röhm-Putsch tijdens de 'Nacht van de Lange Messen' achterwege laat.
25. Zie Roel Mulder, 2008.
26. De oudst bekende koopovereenkomst: Oud Archief Rhenen, charter 914: Transport van de hofstede Remmerstein door de erfgenamen van Mr. Willem Klerk aan Cornelis van Engelen, predikant der doopsgezinden en zijn vrouw Adriana Cornelia Vaagen anno 1759: '... Een buijtenplaats genaamt Remmersteijn met desselvs Huijsinge, Duijvenhok, Stallinge, Schuur, beslooten Tuijnen en Boomgaart, mitsgaders Sterrebos met opgaande akkermaals hout beplant'.
27. Kadastraal sectie B nr. 1 (wordt B 229), Cuneraweg 218. Zie ook Van Iterson 1932, p. 116 noot 3 en bij de oudere benaming Luitjeskamp, p. 38.

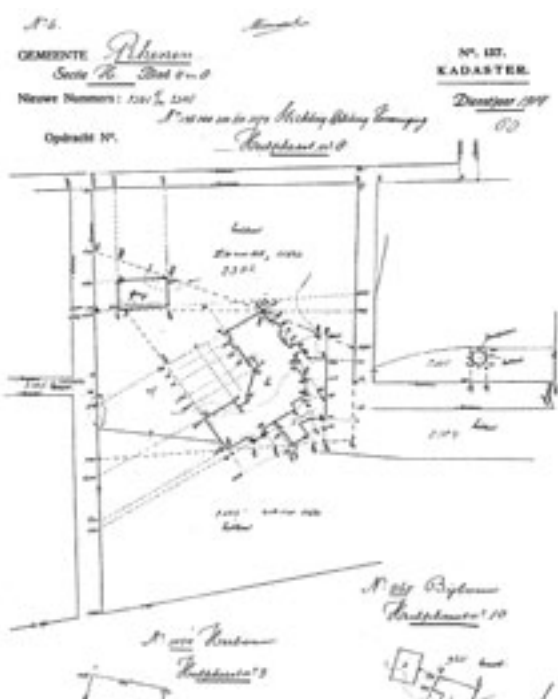
‘De tijd vliedt snel gebruik hem wel – anno 1912’

Maarten Evelein

Bovenstaande tekst staat op de wijzerplaat van de klok op de kopgevel van het huis Remmerstein. Het is één van de vele ‘grapjes’ die de eerste bewoners toevoegden aan het ontwerp van het huis. In onderstaand verhaal zal uiteengezet worden wat de invloed is geweest van de opeenvolgende bewoners en hoe het huis zijn bijzondere sfeer heeft gekregen en behouden.

Opdrachtgever was Martinus Cornelis Philipse, die vijf jaar tevoren, in 1907, het landgoed Remmerstein had gekocht en die met zijn echtgenote Louise Amalia Philipse-van Hoytema deze plek had uitgezocht voor een huis, waarbij het bos ‘als een warme shawl om de hals zou liggen’.

Het huis werd ontworpen door architect Samuel de Clercq en het heeft een zogenaamde vlin-derplattegrond. De as is geprojecteerd op een historische laan die als het ware door het huis loopt. Deze laan loopt van oost naar west het Remmersteinse bos in, waarbij het oostelijke gedeelte de Oprijlaan is en het westelijke gedeelte de Zichtlaan.

De klokkentoren.

De Clercq (1876–1962) was een fan van architect Berlage. In een serie lezingen over bouwstijlen in 1912 komt De Clercq tot de conclusie dat je niet de vormtaal van een stijl moet overnemen, geen overdaad aan decoraties, maar de grondbeginselen van het bouwen en het ambacht moet aanhouden: soberheid waardoor schoonheid ontstaat. De invloed van de ‘arts and crafts’-beweging.

Het oorspronkelijke ontwerp, in 1912 gebouwd (wonderlijk genoeg is de bouwaanvraag uit 1911 niet te vinden), was meer een stadsvilla met een rieten dak dan een landhuis, opgenomen in en omringd door natuur. Het was met andere woor-

Links: veldwerk februari 1913.

Remmerstein vóór de verbouwing in 1925.

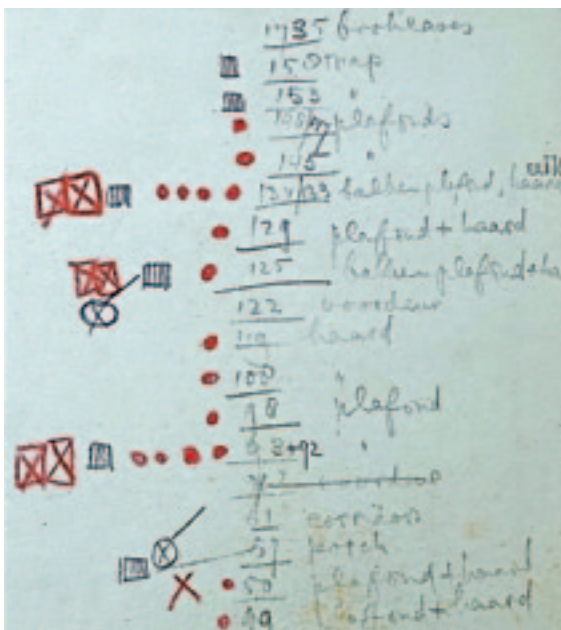

den een ruim vrijstaand huis à la de Vondelparkvilla's in Amsterdam van bijvoorbeeld Eduard Cuypers (1859–1927). Specifiek voor die tijd waren de kamers met hoge plafonds en hoge deuren. Tegelijk met de opdracht aan De Clercq werd aan Dirk Tersteeg, een tuin- en landschapsarchitect, gevraagd een ontwerp voor de tuin te maken. Tersteeg is duidelijk sterk beïnvloed door het werk van de Engelse architect E.L. Lutyens (1869–1944), bij wie huis en tuin als één totaal architecturaal plan ontworpen werden.

Huis en tuin vormen ook bij Remmerstein een eenheid, waarbij Tersteeg een soberder, de zogenaamde nieuwe architectonische tuinstijl introduceerde. Een belangrijk element is daarbij geweest dat het huis aan de oostflank van de Utrechtse Heuvelrug is gesitueerd, met rondom het huis terrassen met weidse uitzichten. Karakteristiek voor het huis Remmerstein zijn de vele gevels vanwege de vlinderplattegrond, waardoor er, mede vanwege de zoninval, verschillende sferen ontstaan.

Rechts: detail voorblad met enkele tips.

Onder: het boek van L.A. Philipse - van Hoytema die hier haar tips voor Remmerstein in schreef.

Bijgebouwen en aanpassingen

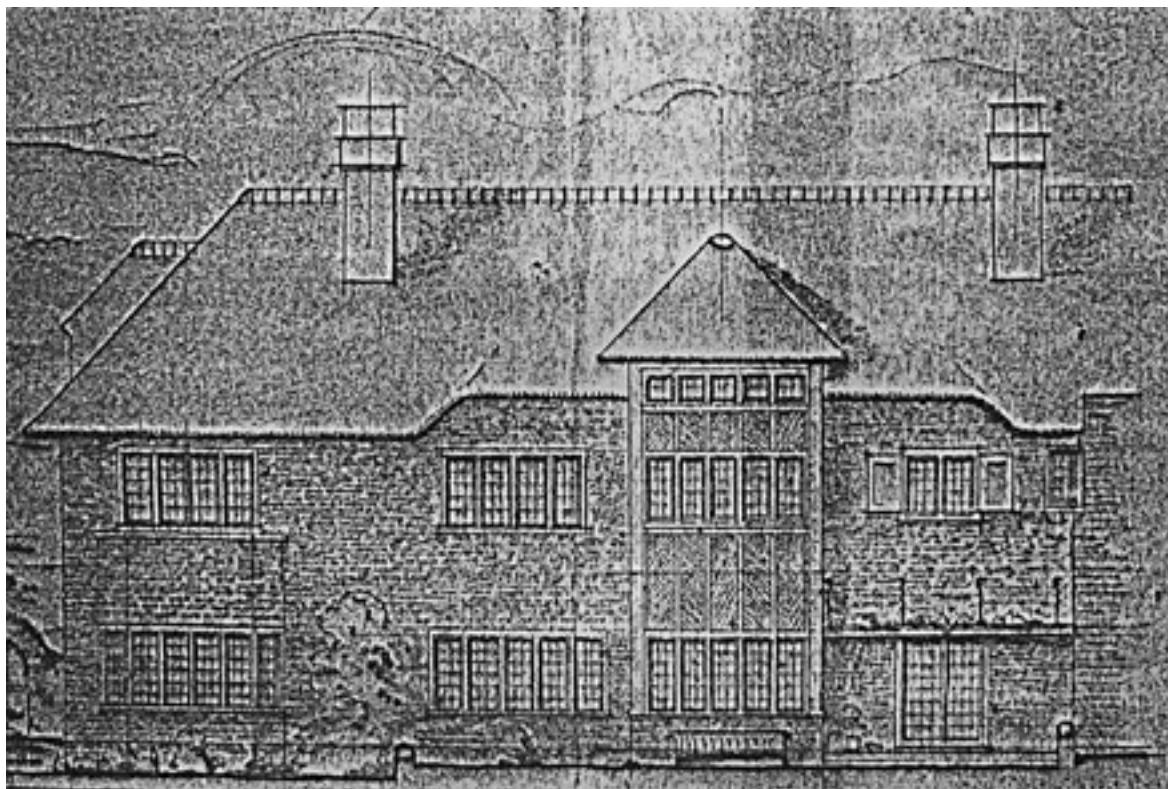
In de directe omgeving van het hoofdhuis waren een grote garage, de bokkenschuur, de pauwenhof, de jachtschuur, de tennisbaan en de watertoren met het pompstation aangelegd.

In de afgelopen 100 jaar is het huis vele malen aangepast aan de veranderde wensen, inzichten en omstandigheden van de opeenvolgende bewoners, zoals verder zal blijken.

In 1914 vond reeds de eerste aanpassing aan het huis plaats, waarbij De Clercq een aanbouw met een dienstingang, een bijkeuken en een linnenkamer aan de noordvleugel heeft ontworpen. In datzelfde jaar, 1914, verscheen in Londen door Country Life het boek 'Small country houses, their repair and enlargement', een uitgave die van grote invloed zou zijn op het huis Remmerstein.

L.A. Philipse-van Hoytema, de echtgenote

De verbouwing/uitbreiding van de zuidgevel, 1923.

van M.C. Philipse, die een grote 'say' had bij de inrichting van het huis, was kennelijk geboeid door de Engelse cottage- en tudorstijl, zowel voor het exterieur als het interieur van het huis. In haar eigen exemplaar van dit boek heeft zij notities gemaakt van een aantal voorbeelden dat voor Remmerstein van toepassing zou kunnen zijn.

De Clercq was echter niet gecharmeerd van deze cottagesstijl, hetgeen tot frictie leidde met de opdrachtgever. Hij heeft nog wel in 1924 een aanpassing aan de zuidvleugel ontworpen, een torenachtig paviljoen, maar deze werd niet geaccepteerd. Toen is in 1924 door architect M.J. Klijnstra (1881–1949) een plan gemaakt voor het vergroten van de centrale hal en in 1925 heeft Klijnstra een ontwerp gemaakt voor de uitbreiding van de zuidvleugel met op de begane grond een kamer met veel licht en uitzicht, de zogenaamde Witte kamer.

Het huis werd nu door zijn gestrekte vorm meer een landhuis, een *country house* en heeft daarbij zijn villa-achtige verschijning verloren. Dit te meer omdat in de gevel van de zuidvleugel het houten vakwerk werd opgevuld met diagonaal geplaatste baksteen in plaats van hout en er openslaande deuren kwamen naar het terras. De erker aan de noordvleugel kreeg een gemetselde, in plaats van een houten opbouw. Bij het balkon aan de achterhof werd de houten balustrade

veranderd in een opengemetselde balustrade met eronder openslaande deuren. De aangebouwde Witte kamer kreeg twee paar openslaande deuren en een groot raam in de zuidgevel. Door deze aanpassingen werden de tuin en de terrassen meer betrokken bij het huis, aspecten die bij een landhuis horen, in tegenstelling tot het geslotene van een huis à la Berlage.

Inpandige materialen

Ook inpandig veranderde het huis. De togen van geglaazuurde baksteen in de hal werden vervangen door pleisterwerk. Meerdere balkenplafonds werden vervangen door een stucplafond.

Het balkon aan de achterhof na de verbouwing in 1925.

Rechts: hardstenen zonnewijzer en gevelsteen met Duiventoren.

De houten, donkere paneeldeuren in de hal bleven gehandhaafd, maar verder werden de kleuren in het huis lichter en speelser. Onder het balkenplafond in de zogenaamde Morningroom kwam een gipsplafond met tudor-motieven. De balken en randen van de plafonds in de Eet- en Witte kamer werden bekleed met gipsstroken met bloemen en druivenranken, naar de voorbeelden van huizen in het boek 'Small country houses'. Deze gipsstroken konden besteld worden via advertenties in het tijdschrift *Country Life*. Op de zogenaamde Appelzolder ligt thans nog een aantal stroken in de originele verpakking.

Van meet af aan is veel aandacht besteed aan het tegelwerk van wanden en vloeren: de vloeren in dambordmotief in verschillende kleurstellingen, de wanden veelal met zogenaamde witjes met daarin opgenomen, afhankelijk van het soort ruimte, tegels met kinderspelen, spelen voor volwassenen, pastorales, rivierlandschappen, vruchten enz. Verder zijn er tegeltableaus met allerlei dieren, maar ook met wijsheden die kennelijk aanspraken: "Die pleit een koe geeft er één toe." of "Ik zaai en ploeg naar mijn verstand de zegen komt van hoogerhand."

Gevelstenen en kozijnen

Boven de voordeur is een uit Oostenrijk meegenomen geglazuurde gevelsteen met Sankt Florian ingemetseld, de schutspatroon van de brandweer, bekend in de familie vanwege het rijmpje:

*Allerbeste Sint Floriaan,
Spaar ons huis,
En steek een ander aan.*

Verder is er in de kopgevel nog een hardstenen gevelsteen ingemetseld met de Duiventoren, verwijzend naar het Oude Remmerstein, en in de zuidgevel een hardstenen zonnewijzer.

In eerste instantie had het huis houten kozijnen met houten ramen met houten roeden en een aantal houten kozijnen met daarin stalen ramen voorzien van ambachtelijk gesmede stalen roeden. Opvallend echter waren de houten ramen met diagonale houten roeden, waarbij de glasverdeling in wybertjesvorm was. Bij de uitbreiding en de verbouwing in 1925 zijn houten kozijnen met daarin stalen ramen met glas in lood toegepast, waardoor de ramen 'lichter en luchtiger' werden.

Sankt Florian, in het Duitse taalgebied de beschermheilige tegen brandgevaar.

Na de Tweede Wereldoorlog

Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog is het huis niet meer bewoond geweest door het echtpaar Philipse en de donkere kamer van M.C. Philipse op zolder, waarin hij zijn eigen foto's ontwikkelde, is sindsdien niet meer gebruikt. Zoals door Henk Deys en Carla Oldenburger beschreven, is Remmerstein tot 2007 op heel verschillende wijze bewoond geweest met de daarbij specifieke eisen van de bewoners.

In de Lyceumperiode is er met name een aantal douches bijgekomen, kregen de deuren nummers of letters en werden de hemelbedden vervangen door stapelbedden. In de periode van de heer en mevrouw Gondrexon is in wat eens de *master bedroom* in de zuidvleugel was, een met veel zorg uitgevoerde bibliotheek gekomen in een Hollands classicistische stijl, kennelijk naar ontwerp van architect E.A. Canneman (1905-1987).

Annex kwam een kamer voor een bijzondere collectie Delfts wit aardewerk. Op de begane grond is toen in de vroegere Herenkamer, nu de Tuinkamer, de houten vloer vervangen door een vloer van wit marmer; tegen de wanden werd rood fluweel gespannen.

Ten tijde van Paul Brandts was het huis in gebruik als atelier met slechts een paar designstoelen en -tafels erin en enkele objecten en schilderijen. Het is de periode waarin Remmerstein 'Remmerfijn' genoemd werd.

De meest drastische veranderingen hebben echter na 1985 plaatsgevonden toen het huis aangepast is aan de wensen van de drie erfpachters. Er zijn twee extra trappen gemaakt, twee extra keukens geplaatst. In de noordvleugel is de bijkeuken veranderd in een slaapkamer en zijn aan de achterhof twee extra deuren gemaakt. Op de verdieping in de zuidvleugel is de grote badkamer van de *master bedroom* gesloopt, waardoor één grote kamer gerealiseerd is.

Door het plaatsen van twee deuren in de gangen in de zuidvleugel werd op een simpele wijze een scheiding aangebracht. Ondanks deze veranderingen bleef het karakter van het huis intact.

Recente jaren

Vanaf 2007, na afloop van de erfpacht, wordt het huis tijdelijk bewoond door een van de kleindochters van M.C. Philipse met haar echtgenoot, een architect, met het doel orde op zaken te stellen en te ervaren hoe het leven op Remmerstein is.

Bij aankomst in 2007 bleek prompt het plafond van de hal ingestort te zijn vanwege een lekkage in het erboven liggende balkon. Dit was het sein het balkon, al het loodgieterswerk en achterstalig onderhoud grondig aan te pakken.

Onder andere zijn de stalen ramen met glas in lood op de begane grond uit de gevel genomen en gerestaureerd teruggeplaatst. De terrassen rondom het huis met de vijvers, de achterhof, en de voorhof zijn tegelijk met de tuinen weer in oude luister hersteld.

Tenslotte, in het bovenstaande is in het kort beschreven hoe in 100 jaar het huis Remmerstein aan veranderingen onderhevig is geweest. Toch is er één constante. Algemeen bekend is het gedichtje uit een poëziealbum: *Bloemen verwelken, rozen vergaan, maar liefde en vriendschap blijven eeuwig bestaan!* Dit geldt ook voor huis en tuin van

Remmerstein. Hoe verschillend de invloed van de opeenvolgende bewoners ook is geweest en welke sfeer zij ook meebrachten, bewoners en gasten konden niet anders dan onder de bekoring geraken van, en liefde opvatten voor de bijzondere sfeer van huis en tuin die een eeuw lang één geheel zijn gebleven.

De stalen ramen met glas in lood stammen uit 1925.

Bronnen

- . Archief familie Bentinck-Philipse
- . Foto's uit eigen collectie

De tuin van Remmerstein en zijn bewoners

Carla Oldenburger-Ebbers

In dit artikel wordt de geschiedenis van de tuin van Remmerstein besproken in relatie met de bewoners van het huis. Het artikel is daarom opgebouwd in periodes van bewoning. We hebben geprobeerd te achterhalen wat de bewoners in een bepaalde periode voor de tuin hebben betekend. De periode van bouwheer M.C. Philipse (1883–1950) is natuurlijk bepalend geweest. Verder komt naar voren dat de erfgenamen na de Tweede Wereldoorlog of na een periode van verwaarlozing van de tuin steeds weer geprobeerd hebben het oorspronkelijke concept van aanleg terug te halen. Het ontwerp van Tersteeg met zijn vrije zichten richting Grebbeberg en Rijn enerzijds en de Gelderse Vallei anderzijds heeft zo genereus het landschap bij de aanleg betrokken, dat het oorspronkelijk ontwerp nooit verloren is gegaan.

Om te begrijpen waarom het nieuwe huis en de tuin zijn gebouwd en aangelegd op de huidige locatie, is het goed ons te realiseren hoe men tot deze nieuwbouwlocatie is gekomen.

In het artikel van Deys (elders in dit nummer) is te lezen dat de heer M.C. Philipse in 1907 het landgoed Remmerstein heeft gekocht, welke opstallen en percelen er allemaal van oudsher tot dat landgoed behoorden en welke behuizingen de nieuwe eigenaar in korte tijd heeft laten (ver-)bouwen en afbreken.

Omstreeks 1750 is men begonnen de Remmerdense heide te ontginnen (ten westen van de Oude Veensegrindweg). Een bescheiden lanenstelsel met sterrenbos¹ was het eerste resultaat. Op een recente (1999) kaart hierna is aangegeven welke lanen in de 18de eeuw (in blauw) en welke vanaf 1795 en in de 19de eeuw (in rood) hun oorsprong vonden.

KLM-Luchtfoto
Remmerstein, tussen
1923 en 1940. Deze foto
werd door D.F. Tersteeg
ingezonden naar de
Tentoonstelling van de
Bond van Nederlandse
Tuinarchitecten,
1940–1941.
Coll. Bibl. WUR.

Links: Samuel de Clercq
(1876–1962).
Rechts: Dirk F. Tersteeg
(1876–1942).

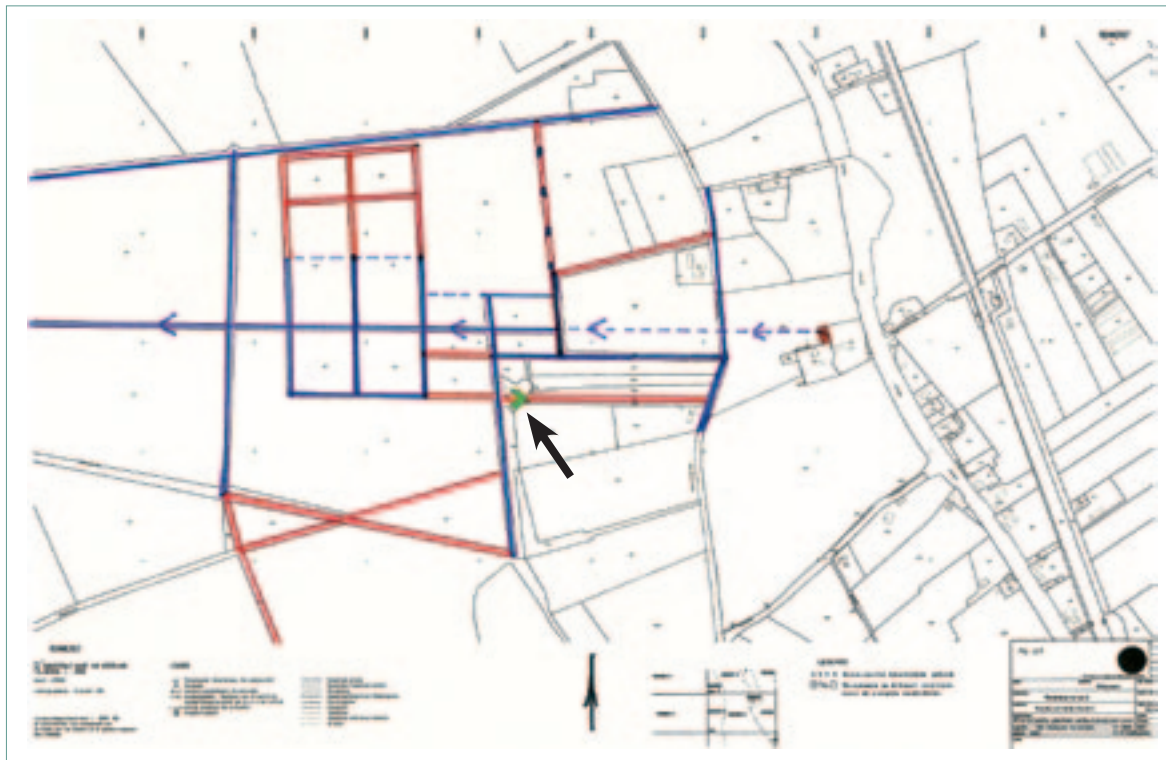
De locatie voor het nieuwe huis is gekozen aan de rand van dit lanenstelsel, op het verlengde van de meest zuidelijke 18de eeuwse laan van het sterrenbos. De reden dat het nieuwe huis op deze laan werd gebouwd en niet elders, is mogelijk dat het zicht richting Grebbeberg en Rijn dan niet direct door reeds bestaande bomenlanen werd gehinderd.

Periode 1907–1946: Martinus Cornelis Philipse

Bouwheer Martinus C. Philipse² liet vanaf 1912 een nieuw huis Remmerstein bouwen. Nu honderd jaar later is Remmerstein nog steeds in bezit van zijn erfgenamen. De architect van het huis was Samuel de Clercq; de tuinarchitect was Dirk Frederik Tersteeg.

Philipse had voor houtvester gestudeerd (vanaf 1903) aan de Forstakademie Eberswalde (Brandenburg). Een houtvester is een we-

In groen bij het pijltje de plaats van het nieuwe huis op kadastrale Kaart 1999. Sectie H. Remmerden, met lanenstelsels uit de 18de eeuw (in blauw) en eind 18de/19de eeuw (in rood). Noorden boven. Bewerking door Bureau Oldenburgers Historische Tuinen. De oost-west lopende 18de eeuwse laan midden door het sterrenbos is de zichtlaan tussen het oude huis Remmerstein en de Paasheuvel. De toegangslaan tot het nieuwe huis Remmerstein is de eind 18de/19de eeuwse laan in het verlengde van de meest zuidelijke laan van het 18de eeuwse sterrenbos.

tenschappelijk gevormde bosbouwkundige, belast met het (commercieel) beheer van een houtvesterij.

Pinetum

Zo is het begrijpelijk dat Philipse op Remmerstein een klein pinetum (collectie naaldbomen) inrichtte. Een pinetum had oorspronkelijk een wetenschappelijk doel, namelijk het experimenteren met nieuwe soorten naaldbomen om op den duur een grotere houtopbrengst en beter hout te produceren. Ook zocht men naar bomen die optimaal bestand zouden zijn tegen het Nederlandse klimaat. Of het Philipse ook te doen was om nieuwe soorten uit te proberen voor Remmerstein of dat hij een pinetum aanplante omdat het ook wel een beetje een modeverschijnsel en een statussymbool was in die tijd, is onduidelijk.

Op een luchtfoto van Remmerstein uit 1946 is te zien dat het pinetum oorspronkelijk in de vorm van vier losse clusters is aangeplant, terwijl we nu nog maar één samengesmolten groep bomen op die plek zien. Welke bomen en heesters oorspronkelijk werden aangeplant is bekend van een (ongedateerde) bestellijst. We noemen enkele soorten (huidige naamgeving): *Ilex aquifolia*, *Chamaecyparis lawsoniana* in vele variëteiten, *Chamaecyparis pisifera*, *Xanthocyparis nootkatensis*, *Juniperus chinensis*, *Juniperus schottii*, *Juniperus virginiana*, *Cryptomeria japonica*,

Tsuga mertensiana, *Abies concolor* e.a. Vóór de groep werden heesters geplant zoals *Forsythia suspensa*, *Berberis soulieana*, *Cotoneaster franchetii*, *Chamaedaphne latifolia*, *Andromeda rosmarinus* e.a.

In de buurt van Rhenen zijn twee andere pineta bekend, namelijk het Von Gimborn arboretum in Doorn, in 1924 gesticht door Max von Gimborn, en het pinetum dat door de ex-Duits keizer Wilhelm II, op het landgoed van Huis Doorn werd gesticht in 1932. Of de collectie op Remmerstein direct in 1912 of later werd aangeplant, is onbekend; mogelijk was de verzameling naaldhoutgewassen op Remmerstein de eerste aangeplante collectie in de streek. De inmiddels zeer hoge bomen van het pinetum van Remmerstein vormen nog steeds een prachtige coulisse aan de zuidostrand van de tuin.

Rozencultuur

Ook de rozencultuur valt onder het vak bosbouw en deze tak van houtcultuur kreeg ook Philipse aandacht. Vóór de Tweede Wereldoorlog was er een boomkwekerij op Remmerstein, genaamd 'De Duiventoren'. Daar werden volgens overlevering niet alleen dennen gekweekt, maar ook rozen en vaste planten. Mevrouw Philipse (Louise Amalia van Hoytema, 1885–1977) was bijzonder in rozen geïnteresseerd. Het zou kunnen dat Philipse en zijn vrouw contacten met Huis Doorn over de rozen hadden; ex-keizer Wilhelm

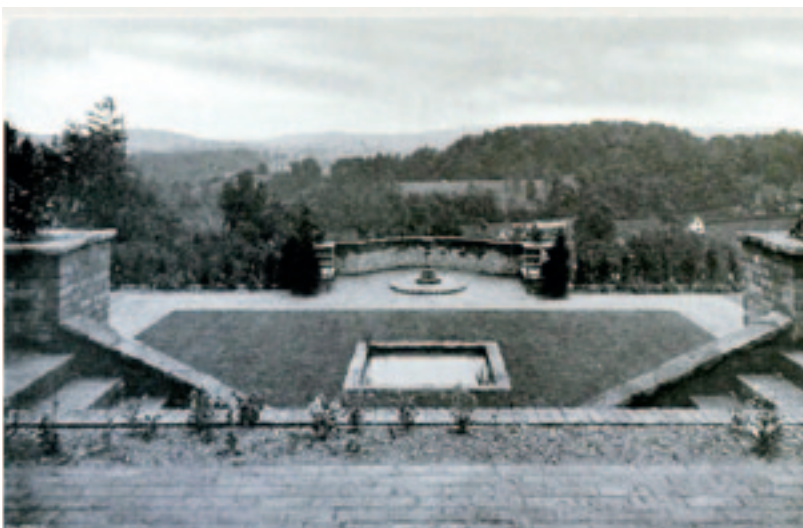
II liet in 1920 een rozentuin, de zogenaamde Auguste-Victoria Garten, inrichten en in 1928 nog een tweede (voor iedereen toegankelijke) rozentuin, als dank voor de gastvrijheid die hij in Nederland had ondervonden na zijn vlucht uit Duitsland.

De rozenliefhebberij van mevrouw Philipse-van Hoytema is door alle latere bewoonsters van Remmerstein voortgezet. Enkele namen van rozen die nu op Remmerstein te vinden zijn: Weddingday, Goldfinch, Albertine, Kathleen, Duchesse de Montebello, Zéphérine Drouhin, Président de Seize, Fontaine Latour, Tour de Malakoff, Félicité et Perpétué, en overal voorkomend de Rosa rubrifolia.

Dirk Frederik Tersteeg (1876–1942)

Vanaf 1892, na de HBS, heeft Tersteeg zijn opleiding genoten op de Tuinbouwschool Linnaeus in Amsterdam³. Daarna, van 1894 tot 1896, deed hij ervaring op bij boom- en rozenkwekerij G. A. van Rossem te Naarden. In 1896 vertrok Tersteeg naar Trier en later naar Orléans om daar op verschillende boom- en rozenkwekerijen te werken. In 1899 is Tersteeg zelf een boom- en rozenkwekerij begonnen; omstreeks 1903 startte hij daarnaast een tuinarchitectenbureau. Philipse kende Tersteeg waarschijnlijk omdat zij via de rozen met elkaar in contact waren gekomen. Of Tersteeg ook De Clercq al kende voor zij aan het avontuur van Remmerstein begonnen, is onduidelijk. Beiden waren zij in Amsterdam geboren, beiden in hetzelfde jaar 1876 en beiden hadden als middelbare opleiding de HBS doorlopen voordat zij een vervolgopleiding gingen doen. We weten uit een advertentie dat Tersteeg in mei 1912 bestuurslid werd van de Bond

Links: Littleholme, Guildford (Engeland) en rechts Remmerstein.

Heemschut, nadat De Clercq als bestuurslid was afgetreden⁴. Ze kenden elkaar dus in ieder geval sinds mei 1912.

Gebleken is dat zowel De Clercq als Tersteeg voorstanders waren van de gedachte dat huis en tuin een eenheid dienen te vormen. Bekende auteurs die deze stijl uiteenzetten waren Reginald Blomfield (*The formal gardens in England*, 1892); Thomas Mawson (*The art and craft of garden making*, 1900) en H. Inigo Triggs (*Formal gardens in England and Scotland*, 1902). In 1912, precies in het bouwjaar van Remmerstein, verscheen het boek van Gertrude Jekyll en Lawrence Weaver, *Gardens for small country-houses*. Hierin zijn vele voorbeelden te vinden die sterk aan de tuin van Remmerstein doen denken, bijvoorbeeld een foto in het hoofdstuk *On Hillside gardens*⁵.

Tersteeg ging op deze Engelse ideeën door. Hij werkte als eerste tuinarchitect in Nederland in deze 'Nieuw Architectonische' tuinstijl. De tuin vormde in deze stijl een voortzetting van het huis. Huis en tuin werden in één doorlopende plattegrond vormgegeven, vaak beide langs dezelfde as van symmetrie. Moderne architecten wilden graag samenwerken met Tersteeg. We noemen naast S. de Clercq: Eduard Cuypers; J.W. Hanrath; K.P.C. de Bazel; J.B. van Loghem, Co Brandes en A.H. Wegerif. In het tijdschrift *Het huis Oud en Nieuw* (opgericht door Cuypers) en verschenen van 1905 tot 1927, heeft Tersteeg ook enige artikelen geschreven, onder andere twee artikelen 'Tuinkunst' in Jg. 1906 en 1907. Tersteegs eerste uitgevoerde werken in deze Nieuw Architectonische stijl, voordat hij uitgenodigd werd om de tuin van Remmerstein te ontwerpen, waren tuinen bij Villa Vijverhof van

ir. Gerard Philips te Eindhoven (1903), kasteel Eckart te Nuenen (i.s.m. Ed. Cuypers, 1906), Prins Hendrikoord te Lage Vuursche (1910) en Kasteel Hooge Vuursche te Baarn (ook i.s.m. Ed. Cuypers, 1910).

Tersteeg werd bijzonder gewaardeerd in zijn tijd; ook internationaal telde hij mee. Hij werkte o.a. op Chateau Colmont te Tongeren in België; hij richtte internationale tentoonstellingen in zoals de tuin van de Nederlandse inzending op de Panama-Pacific tentoonstelling te San Francisco in 1915, de Eerste Internationale Voorjaarsbloemententoonstelling op de buitenplaats Groenendaal te Heemstede in 1925, de aanleg van het Nederlands paviljoen op de wereldtentoonstelling te Brussel in 1935 en de aanleg bij het Nederlandse paviljoen voor de wereldtentoonstelling Kunst en Techniek in het hedendaagse Leven te Parijs in 1937.⁶ Naast particuliere tuinen ontwierp Tersteeg ook gemeenteparken zoals in Den Haag, Amstelveen, Dordrecht, Sittard en Eindhoven.

Kenmerken van de Nieuw Architectonische tuinstijl

De inpassing van de tuin in het omringende landschap was zoals overigens ook in de barok en in de landschapsstijl, een belangrijk uitgangspunt in de nieuwe stijl. Om die reden is voor de locatie van het nieuwe huis gezocht naar een plek met een belangrijke rol voor het landschap. De entree van Remmerstein wordt ge-

vormd door vierkante gemetselde pijlers (getooid met leeuw-tjes als wapendragers) met zijmuren, die toegang geven tot het 18de eeuwse lanenstelsel van Remmerstein. De vier-terrassentuin combineert uitzichten langs een lengte-as en langs een breedte-as. De lengte-as geeft een panoramisch uitzicht, d.w.z. op de volle breedte van het landschap; de breedte-as is een vista en geeft een diepteaccentuering met een zicht op het zogenaamde Bellagio. De tuin ligt besloten tussen de tuingevel van het huis, de coniferengroep aan de oostkant en de pergola aan de westkant van de tuin.

Tersteeg werkte graag met deeltuinen die een overgang vormen tussen het huis en het landschap. De hoofdas van Remmerstein (zuid-oostwaarts) lost op in de richting Grebbeberg en Rijn; het zicht noord-oostwaarts vloeit over in het landschap van de Gelderse Vallei. Keermuren, bloembakken, waterbassins en een pergola met gemetselde kolommen en oorspronkelijk betonnen leggers typeren het werk van Tersteeg en de Nieuw Architectonische tuinstijl. De oevers van vijvers dienen heel duidelijk in de vorm van een (natuur-)stenen omlijsting aanwezig te zijn. Aan de voet van hagen en keermuren vinden we vaste plantenborders, een lange border langs de pergola en een terrasborder als zuidelijke afsluiting van de centrale tuin. Huidige plantensoorten in de repeteerborder zijn kogeldistel, rode venkel, blauwe irissen, siergrassen en prachtsalvia. Het oorspronkelijke borderbeplantingsplan is nog aanwezig⁷, zodat eventuele restauratie van de borders uit 1912 mogelijk is. Beslist heel apart is de cirkelvormige pauwenhof ten noorden van het huis. Middenin deze tuin ligt een bassin, de zogenaamde Italiaanse put, en de tuin wordt afgescheiden door rondlopende muurtjes tussen zes zeshoekige gemetselde pilaren.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft Remmerstein veel verschillende bewoners gekend. Eerst waren er in 1939 in verband met de Algemene Mobilisatie militairen ingekwartierd. Daarna, in de latere oorlogsjaren, was het huis verschillende perioden door Duitse militairen bezet, maar ook woonden er pupillen van Heimerstein (een inrichting voor verstandelijk gehandicapten), onderduikers, een Duitse colonne Artillerie en tenslotte, na de luchtlandingen, werd Remmerstein ingenomen door de Duitse SS. Boswachter Evert van Dam heeft in deze onzekere jaren bij afwezigheid van de familie de

Vista tussen de kastanjabank en het Bellagio vóór de storm van 2007, waarbij alle bomen sneuvelden. Foto familiealbum.

honneurs waargenomen. Na de oorlog (tot 2007) is de familie niet meer als bewoner teruggekeerd in het huis.

Periode 1947–1959 (1961): schoolbuitenhuis of Het Lyceum-Huis

Na de Tweede Wereldoorlog werd Remmerstein gehuurd door de stichting Het Lyceumbuitenhuis. Hoewel de tuin in de Tweede Wereldoorlog veel te lijden gehad zal hebben en niet goed onderhouden zal zijn geweest, geven briefkaarten uit 1952 en 1956 aan dat de architectuur van de tuin niet is aangetast. De toegangslaan uit het einde van de 18de eeuw werd, zoals te zien is op een luchtfoto uit 1946 en op latere foto's uit 1963, opnieuw ingeplant⁸. Het huis werd in deze periode door twee gebruikersgroepen bewoond, namelijk a) door lyceumleerlingen van het Haags Lyceum en andere scholen; en b) door personeel van het Ministerie van Economische Zaken en hun gezinnen. De scholieren gebruikten de benedentuin als sportveld. De kinderen van de ambtenaren konden overal buiten spelen, uitgezonderd in de afge-

Tuinman De Ridder (met grasvork) in de benedentuin van Remmerstein, vóór WO II.
Foto familiealbum.

Onder: kinderen in de benedentuin bij de pergola, die bijna bezwijkt onder een zware groene last. Foto H. Ketner, zomer, ca. 1960.

scheiden privéruimten (de achter-binnentuin / boomgaard, de pauwenhof en het terras met uitzicht op de oprijlaan.⁹ Het bos en het boszwembad werden 'en groupe' bezocht.

De laatste beheerders in dienst van de stichting (periode 1956–1962) waren de heer en mevrouw Jan C. Ketner-Akkerman. De tuin werd onderhouden door de heer Ketner, zo nu en dan geassisteerd door tuinman De Ridder uit Achterberg.¹⁰

De teksten van de leerlingen achterop briefkaarten uit 1952 en 1954 spreken voor zichzelf.

Leerling Allart meldt in 1952 aan zijn moeder: *Beste Mama en Robert, Werken hard. Weer matig. Eten idem. Cake en boterkoek erg geapprecieerd. Geen schrijfbui. Hartelijke groeten ook aan mijn bloeltje (sic). Allart. Dank U wel voor de cake. Sonja*

Zo te lezen zijn de leerlingen tevreden en zullen zij geen verwoestingen hebben aangericht. Dat gebeurde niet in die tijd.

Periode 1962–1985: Jean Gondrexon

De heer Jean Albert Gondrexon,¹¹ ook bekend als Jan Kanon¹² (1905–1985) en mevrouw Anne Gondrexon-Ives Browne (1906–1983) huurden in 1962 huis en tuin van Remmerstein.

Gondrexon, antiquaar, bibliofiel, drukker en uitgever, had het uitgeversbedrijf van zijn vader, genaamd *Le Bon Plaisir* (Paris), in 1927 overgenomen en voortgezet in Den Haag. Sinds 1927 koos Gondrexon voor domicilie in Nederland (Den Haag), waar Jean en Anne in 1933 trouwden. De hedendaagse erfgenamen herinneren zich Jean Gondrexon als een karakteristieke persoonlijkheid in een huis tjokvol boeken.¹³

Vanaf 1939 zien we de naam van Grondrexon in krantenberichten vermeld in verband met N.V. Van Marken's Drukkerij in Delft. Van Marken's drukkerij was gevestigd in het Agnetapark, tegenover het huis van J.C. van Marken (1845–1906), een van de belangrijkste industriëlen in Delft rond de eeuwwisseling. Hij was tussen 1870 en 1905 de oprichter van de Kon. Ned. Gisten Spiritusfabriek, de Delftsche Oliefabriek (Calvé), de Lijm- en Gelatinefabriek en de Drukkerij Van Marken.

Omstreeks 1882 had Van Marken door de bekende tuinarchitect Louis P. Zocher een woonpark laten aanleggen voor zijn arbeiders. Hij noemde dit naar zijn echtgenote Agneta, die hem in zijn vooruitstrevende ideeën steunde. Gondrexon moet dit park goed gekend hebben. Het is een park in landschapstijl met woonhuizen en

algemene voorzieningen. Jean Gondrexon was zoals we zagen een echte boekenman en zal zelf niet erg actief in de tuin hebben gewerkt, maar oog voor architectuur van de tuin had hij waarschijnlijk wel en liefde voor een groene woonomgeving heeft hij zeker in Delft opgevat.

Mevrouw Gondrexon droeg het landgoed Remmerstein een warm hart toe. Zij was een bekend hondenfokster (ras *Basset Artésien Normand*¹⁴) en een groot rozenliefhebster. En voor wandelen met honden en tuinieren met rozen was dus alle gelegenheid op Remmerstein.

In deze periode brachten de heer en mevrouw E.A. Canneman een bezoek aan Remmerstein. Zij was een Philipse van geboorte en de familie had waarschijnlijk contact met haar gezocht omdat zij een bekend rozenspecialiste was. Hij was tot 1970 architect bij de Rijksdienst voor Monumentenzorg geweest. Hun adviezen werden dus gewaardeerd en serieus genomen. Zij raadden aan het trelliswerk van de pergola en het bastion te verwijderen, zodat zijwaarts en richting Grebbeberg en Rijn een veel weidser uitzicht zou ontstaan.¹⁵ De hemel van de pergola werd daarna ook gedeeltelijk vernieuwd (met eikenhouten leggers in plaats van betonnen leggers).

In de Gondrexon-periode werd de tuin met zorg onderhouden, maar goed beheerd is een ander verhaal. In hun tijd begonnen de zichten in de tuin dicht te groeien. Verwildering en verwaarlozing slopen binnen. Na het overlijden van Anne Gondrexon-Ives Browne kon haar echtgenoot alléén het onderhoud absoluut niet meer aan.

Links: uiteinde van het 'bastion', hier nog dicht. Foto familiealbum.

Rechts: trelliswerk open en voorzien van eikenhouten leggers. Foto familiealbum.

Periode 1985–1986: kunstenaar Paul Brandts

Paul Brandts (Heerlen, 1953) woonde als anti-kraker op het sterk verwaarloosde Remmerstein. Hij begon als kunstenaar omstreeks 1980. De schoonheid van een verwilderd Remmerstein was iets dat hem aansprak en waar hij als kunstenaar zijn eigen reactie op gaf. Zo plaatste hij een soort mobile van gekleurde (driedimensionale) bollen boven het centrale bassin. Gezien de bewaarde foto's deed het werk enigszins denken aan het werk van de Amerikaanse kunstenaar Alexander Calder (1898–1976), bewegende bollen in het centrum van de tuin, die door de wind werden bewogen boven het spiegelende wateroppervlak.

Een ander kunstwerk dat de huidige bewoners zich nog herinneren was een muziekinstallatie langs de oprijlaan. Vanaf de toegangspoort tot aan het huis had Brandts muziekbussen geïnstalleerd als welkomstceremonie. Bij binnenrijden, wanneer men zich van tevoren had aangekondigd en zijn autoraampjes had opgezet, werd men met aanzwellende muziek ontvangen. Het is duidelijk, voor Paul Brandts was Remmerstein een sprookjesbos en een sprookjestuin, waarin beweging en muziek samen met de wilde natuur een belangrijke rol vervulden. Reageren op zijn tijdelijke woonomgeving, dat was waar hij toen mee bezig was.

In deze periode werden ergens in huis door de schoonzoon en dochter van M.C. Philipse, de heer en mevrouw S.P. Bentinck – Philipse, grote luchtfoto's van de gehele tuinaanleg en aanzichtfoto's van delen van de tuin, beide uit de beginperiode van de tuinaanleg, gevonden. De heer Bentinck heeft toen contact opgenomen

Kunstwerk van Paul Brandts (mobile met 3 gekleurde bollen boven de vijver).
Foto familiealbum.

met de Bibliotheek van de Landbouwhogeschool, waar een grote collectie tuinontwerpen van de bekende tuinarchitect Leonard Springer werd bewaard, maar waar de naam van Tersteeg toen nog nauwelijks een bel deed rinkelen. Het stempel van Tersteeg op de foto's (DFT) leidde naar deze sterk door de Engelse tuinarchitectuur beïnvloede tuinarchitect. De naoorlogse generatie tuinarchitecten was hem toen al helemaal vergeten, zodat het nog heel wat onderzoek heeft gekost kennis over zijn persoon en werk weer boven water te krijgen.¹⁶

Periode 1986–2006: huis in erfpacht uitgegeven aan drie families

Hoewel het landgoed op grond van de Natuurschoonwet van 1928 vanaf 1933 voor het publiek is opengesteld, geldt dit niet voor de tuin, zodat huis en tuin nog steeds een paradijs van rust uitstralen, ideaal voor bewoning in deze drukke moderne tijd.

De erfgenamen vragen zich in 1985 na het overlijden van de heer Gondrexon met zorg af wat de toekomst zal worden van dit unieke geheel van huis, tuin en landschap. *Het is te hopen dat een huurder (of huurders) gevonden wordt met oog voor de*

*schoonheid van deze combinatie, iemand die met liefde de verzorging wil voortzetten.*¹⁷

Aan drie geïnteresseerde echtparen, die hun toekomst op Remmerstein wel zagen zitten, werd vervolgens het huis twintig jaar in erfpacht uitgegeven en de tuin voor een symbolisch bedrag verhuurd, op voorwaarde dat de hagen, paden, grasveld, vijvers, bomen en struiken goed werden onderhouden. Dit onderhouden werd een gezamenlijk project. Huis en tuin vereisten wel aanpassingen natuurlijk. Na een verbouwing en renovatie veranderde het huis in drie appartementen met ieder een eigen tuin. Ook werd er nog een moestuin en een kweektuin ingericht. De nieuwe bewoners beschikten over groene vingers en hebben zich vol overgave verdiept in de ideeën van Tersteeg en De Clercq, terwijl zij ook hun eigen sfeer en creativiteit konden uitleven op hun privétuinen. De borders werden naar eigen inzicht ingericht, hetgeen resulteerde in een meer natuurlijke en romantischer uitstraling dan in de tijd van Tersteeg. Een grote variatie aan vaste planten (waaronder rozen) en een- en tweejarigen werd geïntroduceerd. Zo ontstond een uitgebalanceerd evenwicht tussen natuur en cultuur.

Het concept van Tersteeg werd weer zichtbaar na de vorige verwaarloozingsperiode en de tuin verkreeg zelfs landelijke belangstelling door bezoeken van geïnteresseerde liefhebbers, waaronder donateurs van de Nederlandse Tuinenstichting. Hoewel het uitzicht richting Grebbeberg en Rijn al eerder door bomen in de omgeving was dichtgegroeid, bleven het oorspronkelijk concept van aanleg en de bijbehorende structuren van de gehele tuin goed herkenbaar.

Duidelijk werd in deze periode dat huis en tuin van Remmerstein rijksbescherming verdienen. Een aanvraag daartoe werd gedaan en gehonoreerd. In 1999 kon het complex worden ingeschreven in het monumentenregister¹⁸ als complex historische buitenplaats, d.w.z. dat het ensemble van huis en tuin als totaliteit wordt beschermd, inclusief de historische bijgebouwen.

2007 - heden: restauratieperiode o.l.v. de kleinkinderen van de bouwheer

In 2006 liep de erfpachtperiode af en kwamen huis en tuin weer vrij voor de familie.

Behoud en beheer van het monument i.c. de tuin zijn erg belangrijk voor een complex beschermde buitenplaats en zeker voor Remmerstein, omdat gaven voorbeelden van tuinen, ontworpen in de Nieuw Architectonische tuinstijl, niet meer overvloedig aanwezig zijn in Nederland. Een vaste medewerker voor de tuin, iemand met de kennis van een tuinbaas en specifieke kennis van de desbetreffende tuin, die ook meedenkt met het samenstellen van herstel- en onderhoudsplannen en zijn ervaring daarvoor kan inzetten, werd aangesteld.

Jammer blijft dat het originele tuinplan van Tersteeg ontbreekt.

In 2010 werd door Copijn Realisatie b.v. een onderhoudsplan opgesteld.¹⁹ Hierbij is het behoud van de oorspronkelijke structuren richtinggevend. Deelplannen worden hiermee onderbouwd. Het open maken en open houden van zichten die door Tersteeg zijn gepland, is in deze tuin de allerbelangrijkste beheers- en onderhoudsmaatregel.

In de loop der jaren is de tuin weliswaar vereenvoudigd, maar oude structuren zoals de loop en breedte van lanen en paden, de vorm van waterbassins, de zichtassen, het zicht vanuit de pergola, de locatie van 'clumps' van bomen en heesters en het terrassenplan van Tersteeg worden alle thans goed begrepen en gerespecteerd. In 2011 is men begonnen met het herstel van al het metselwerk (muren, trappen, pilaren, bassins, pergola en terras).

Het zal iedereen duidelijk zijn, de tuin heeft na 100 jaar beslist een ander aanzien gekregen. De

*Linksboven: vijver met natuurstenen rand bij pergola.
Foto: Familiealbum.*

*Boven: plattegrond van Remmerstein, 2010.
Opmeting St. PHB.*

reden daarvan is dat bomen en heesters hoog en breed zijn uitgegroeid of weggevallen, dat ook de hagen hoger en breder zijn, maar ook zijn er kleine veranderingen aangebracht, zoals een andere eigentijdse borderbeplanting en het openen van de pergola. Maar juist die veranderingen geven aan dat een tuin leeft en geen statisch beeld wil uitstralen. De tuin van Tersteeg bij het huis Remmerstein is klaar voor de volgende honderd jaar.

> *Met dank voor kritisch nalezen, aanvullingen, correcties en foto's aan mevrouw C. Evelein-barones Bentinck; mevrouw S.E.E. von Geldern-barones Bentinck, de heer en mevrouw F. Almekinders, de heren Michiel Almekinders, M.P. Evelein, G. Ketner, H. Ketner en P. Ketner.*

Noten

1. Lanenstelsel incl. sterrenbos staan genoteerd op kaarten van Gijsbert van Tuijl, ca. 1770 (Coll. HUA); van F. W. Conrad, 1795 (Coll. HUA); van M. J. de Man uit 1807 en op kadastrale (vanaf 1819) en topografische (vanaf ca. 1850) kaarten (www.watwaswaar.nl).
2. Diverse openbare functies van Philipse waren Gemeenteraadslid Rhenen (1913–1935), Commissaris van de Industriële Disconto Maatschappij (in 1926), President van de Waterleidingmaatschappij (in 1937) en Lid van de Schoonheidscommissie Rhenen (na WO II).
3. Zie Bonica Zijlstra. Nederlandse Tuinarchitectuur 1850–1940. Hoofdstuk Dirk F. Tersteeg (1876–1942). Amsterdam, 1986. p. 187 e.v.
4. Zie: Het Nieuws van de Dag, 9–05–1912.
5. Gertrude Jekyll en Lawrence Weaver. Gardens for small country houses. London / New York, 1912, p. 79, fig. 101, foto van Littleholme, Guildford. Vriendelijke mededeling Michiel Almekinders. Foto rechts van H. Ketner.
6. Genoemd in de advertentie van zijn overlijden, in Dagblad van het Zuiden voor Eindhoven, etc. (dd. 08–12–1942) en Het Vaderland, (dd. 8–12–1942).
7. Bibliotheek WUR, afd. Speciale Collecties.
8. Een serie foto's uit 1963 in de Bibl. WUR, afd. Speciale Collecties, laat een zeer jonge oprijlaan zien. Fotograaf H. Ketner. Was de laan vóór 1946 wel met bomen ingeplant?
9. Vriendelijke mededeling de heer G. Ketner.
10. Het stichtingsbestuur bekostigde het onderhoud van de tuin. Dit onderhoud was gericht op consolidatie (maaïen, snoeien, knippen etc.), gebruiksfunctionaliteit (onderhoud terras, zwembad, tennisbaan) en veiligheid (traptreden etc.). Vriendelijke mededeling de heer G. Ketner.
11. Zie www.kb.nl/bc/koopman (1926–1930; 1919–1925) en www.antiqubook.nl/boox/beg/L8119.shtml.
12. Het pseudoniem Jan Kanon slaat op zijn adres in 1933 in Den Haag, Kanonstraat 2. Hij huwde in 1933 met Petronella Anne Ives Browne.
13. Zijn boekencollectie werd bij Christie's South Kensington geveild. Zie: The Library of the late Jean Albert Gondrexon. London, Friday 25 October 1996 at 11.00 a.m.
14. Anne Gondrexon-Ives Browne is ook de auteur van Elseviers Hondengids (Amsterdam, 1973) en het Groot Rashondenboek (Amsterdam, 1976). Zij importeerde het ras Basset Artésien Normand in 1939 in Nederland.
15. Vriendelijke mededeling Michiel Almekinders.
16. Zie navolgende literatuur: 1. C. S. Oldenburger-Ebbers. Jongere Tuinkunst (I). Tuinarchitect Dirk Frederik Tersteeg (7–2–1876 tot 5–12–1942) en zijn collectie in de bibliotheek van de Landbouwhogeschool. Groen 41 (1985), no.1, p. 12–16. 2. Bonica Zijlstra. Nederlandse tuinarchitectuur 1850–1940, met deelstudie Dirk Frederik Tersteeg (1876–1942). p. 186–206. Amsterdam (NTs), 1986. 3. Marieke C. Tiekink. D.F. Tersteeg (1876 – 1942): de analyse van zijn beroepspraktijk. Wageningen, 1987.
17. Tuinjournaal Jg. 2 (april 1985), nr. 1.
18. Remmerstein (landhuis en tuinaanleg, totaal negen objecten) is nu beschermd als complex historische buitenplaats. Alle onderdelen zijn beschreven in een redengevende omschrijving met bijbehorende kaart. Nrs. 509895 t/m 5098903.
19. Naast dit rapport van Copijn is in opdracht van de provincie Utrecht in 2008 ook een Herstelplan Remmerstein opgesteld door Bureau SB4. Dit betreft het landgoed Remmerstein en gaat nauwelijks in op de tuinaanleg.

Landgoed Remmerstein

Saskia von Geldern-Bentinck

De Utrechtse Heuvelrug is een stuwwal ontstaan in de derde ijstijd, zo'n 200.000 jaar geleden. Aan de voet van de oostflank ervan ligt het Remmersteinse bos. Nadat het ijs begon te smelten ontstonden er smeltwatergeulen, die de oorzaak zijn van het geaccidenteerde terrein. De noordkant van het bos grenst aan zo'n smeltwatergeul. Elders in het bos is nog een smeltwatergeul te zien.

Grafheuvels

De oudste bodemvondsten op het terrein van Remmerstein en de naaste omgeving dateren uit het Laat-Neolithicum (ca. 2400 - 1800 v.Chr.) De eerste bewoners hier waren boeren die zich vestigden op een gunstige locatie, zoals de helling van de stuwwal in de nabijheid van water. Rondom de nederzetting werd het aanwezige bos platgebrand, zodat er ruimte ontstond voor de aanleg van enkele huiskampen. Omdat deze akkers niet bemest werden, raakte de bodem snel uitgeput, waarna een volgend stuk bos in gebruik werd genomen als akker. Van dergelijke kleinschalige ingrepen die deze vroegste bewoners in het landschap achterlieten, is nagenoeg niets bewaard gebleven. Een uitzondering vormen de grafheuvels, die men vanaf het Laat-Neolithicum opwierp als rustplaats voor de overledenen. Tijdens de bronstijd (ca. 2000 - 800 v. Chr.) ging men van begraven langzaam over op cremen, waarbij de verbrande resten in een urn werden gestopt en met plaggen werden afgedekt, waardoor er een heuvel ontstond.

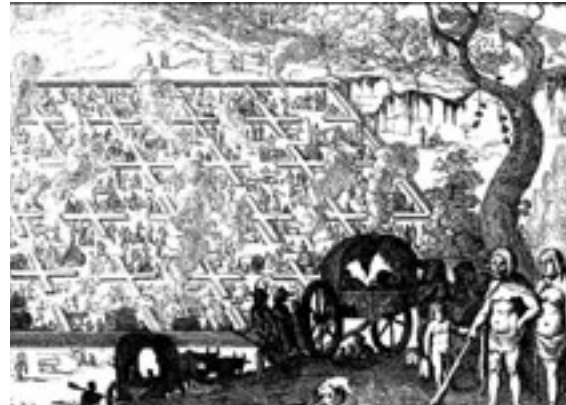
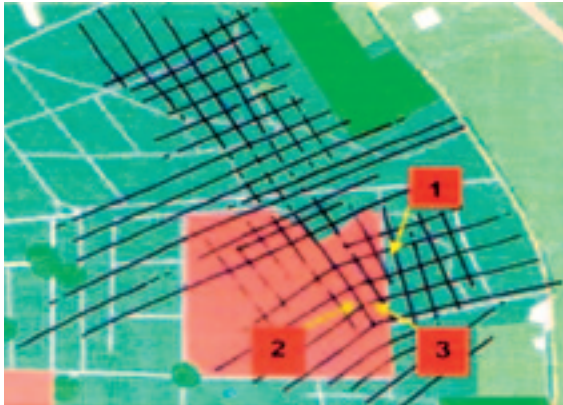
Grafheuvel ca. 2000 v. Chr.

Grafheuvels werden overigens niet alleen als begraafplaats aangelegd, maar werden ook gebruikt als heilige plek. Vele eeuwen later, als ons land bedekt is met heidevelden (en we het huidige lanenstelsel in het bos wegdenken), ontdekken we dat er kleine paadjes langs de grafheuvels hebben gelopen, misschien zelfs wel karrensporen. Liep men van de ene grafheuvel naar de andere om zich te oriënteren? De grafheuvel aan de zuidkant van het terrein kreeg uiteindelijk dan ook duidelijk een kadastrale functie: als men er bovenop stond, kon men tussen de heuvels de Rijn zien en, in een kaarsrechte lijn naar het oosten, de torenspits van Wageningen. De gronden aan weerszijden van deze lijn naar het oosten, behoorden toen toe aan verschillende eigenaren. Even kaarsrecht langs deze lijn lopen op twee plaatsen nog stukjes ontginningsgreppel en (niet voor niets zo genoemd) de Wageningse Laan.

Links: een stevige klim vanuit de smeltwatergeul.

In 2004 vastgestelde 'raatakkers' op Remmerstein met ligging van de boorpunten.

Rechts: Picardt: impressie van 'Celtic Field'.

Raatakkers

Maar nu weer terug in de tijd. Rond het midden van de ijzertijd (750 - 250 v. Chr.) tot in de vroege Middeleeuwen hield de bevolking zich vooral bezig met landbouw en veeteelt. Voor het eerst bleef men wat langere tijd op één plek. Rond kleine nederzettingen, bestaande uit enkele erven, ontstond een aanzienlijk akkercomplex, waarop een systeem van wisselbouw werd toegepast met verschillende gewassen (tarwe, gerst en rogge) en perioden van braaklegging. Bij de ontginning van de grond werden omhooggeploegde keien en boomstronken langs de randen van de relatief kleine, vierkante of rechthoekige veldjes gedeponneerd. Het grondgebruik was vrij extensief en na braakperioden van soms tientallen jaren moesten de akkertjes weer ontstaan worden van opslag en zoden. Zo vormden zich geleidelijk de zo karakteristieke wallen. Vanwege het patroon noemt men deze 'raatakkers'. Onderzoek wordt soms bemoeilijkt doordat de vaak vruchtbare walletjes ook wel eens uitgesmeerd werden tot akkertjes als de oorspronkelijke grond uitgeput was. De benaming 'Celtic fields' vindt zijn oorsprong in Engeland, waar men er abusievelijk van uit was gegaan dat ze door de Kelten waren aangelegd. De eerste beschrijving van raatakkers is van dominee (en amateurarcheoloog) Picardt (1600-1670), die ze voor een militaire nederzetting of legerplaats aanzag.

Alhoewel men zich sinds 1928 bewust was van het agrarische karakter van deze akkers, verscheen pas in 1976 een belangrijke studie naar het voorkomen van deze akkers. Tegenwoordig kan men met laserfotografie vanuit een vliegtuig minimale hoogteverschillen van het aardoppervlak bepalen, waarbij bomen en huizen worden weggefilterd. Hiermee kwamen op Remmerstein de raatakkers aan het licht. Bij daaropvolgende boringen in de grond bleken in

ieder geval twee walletjes tamelijk ongestoord. Alleen de eerste 30 centimeter onder het maai-veld is omgewerkt; daaronder zit een 35 centimeter dikke, homogene fossiele akkerlaag met resten van houtskool en pollen van de al eerder genoemde tarwe, gerst en rogge. Pollen zijn niet vernietigbaar, ook niet door brand; vandaar dat men nu nog kan bepalen welke gewassen er indertijd verbouwd zijn. Bij het bodemonderzoek zijn ook drie handgevormde kleine scherven aardewerk gevonden, die mogelijk dateren uit de ijzertijd. De raatakkers bevonden zich, net als de eerdere akkers, op de hellingen van de smeltwatergeul.

Ontginning

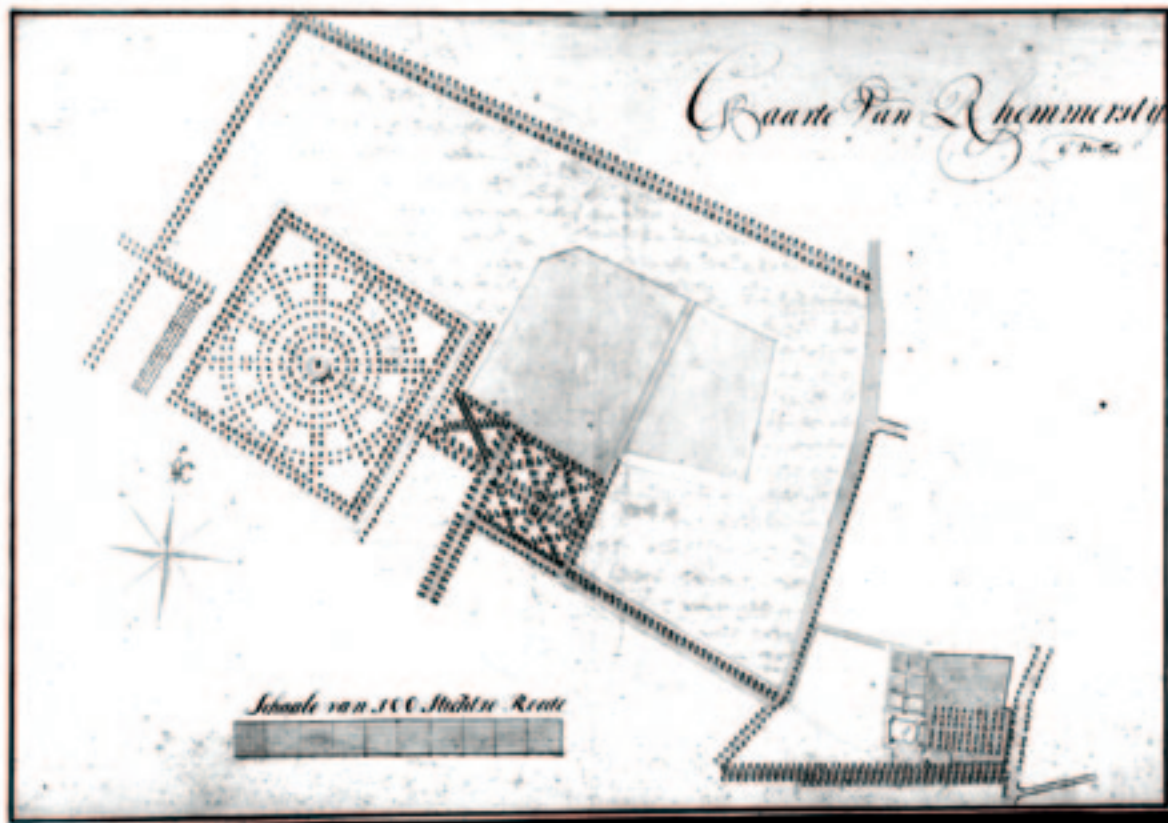
Het overgrote deel van de gronden van het landgoed lag in de achttiende eeuw op enige afstand van de landgoedkern, bestaande uit een stenen woontoren (Spijker), een woonhuis en een boerderij, alle gelegen tussen de Cuneraweg en de Oude Veensegrindweg. Tegenwoordig staat hier een duiventoren; voor het fundament hiervan is gebruik gemaakt van oude stenen van het Spijker.

De heide bedekte nog het grootste gedeelte van de Utrechtse Heuvelrug. De hei werd overbegraasd en er ontstonden stuifzanden, waardoor de paden en wegen regelmatig met zand bedekt werden. Ontginning was de oplossing. 'Heidevreter' noemde men de mensen die door bebossing uit hun gronden meer opbrengst wilden halen en bovendien het probleem van de zandverstuivingen oplosten.

Sterrenbos

Een kaart uit 1770 (zie afbeelding) laat een sterrenbos zien. Het betreft hier een op dat moment bestaande situatie. Bij de aanleg werd kennelijk in het geheel geen rekening gehouden met de natuurlijke ondulatie van het terrein. Een ster-

Lanenstelsel incl. sterrenbos staat genoteerd op kaarten van Gijsbert van Tuijl, ca. 1770 (Coll. HUA).

renbos is een bos met paden die vanuit een middelpunt straalsgewijs naar de uiteinden lopen en die daarmee een ster vormen. Sterrenbossen vormen een element uit de barokke tuinarchitectuur en raakten in de achttiende eeuw in zwang. Ze waren bij uitstek geschikt voor de jacht, omdat vanuit het middelpunt het overstekend wild op alle paden kon worden waargenomen. Het sterrenbos van Remmerstein werd reeds in het vroegst bekende verkoopcharter (1759) genoemd.

Vanuit de woontoren werd er een hoofdas gelegd naar een kunstmatig opgeworpen heuveltje: de Paasheuvel. Ooit stond hierop een achtkantige theekoepel, beschreven in het verkoopcharter

van 1817: “... van kelder en zolder voorziene koepel met groote glazen, de schoonste uitzigten verschaffende naar de steden Amersfoort, Arnhem en andere plaatsen en dorpen in den omtrek.” Mijn moeder (1915–2010) kon zich nog herinneren dat zij in haar jeugd vanaf de Paasheuvel de Dom van Utrecht goed kon zien.

De Paasheuvel, wallen en lanen

De Paasheuvel was het middelpunt van het sterrenbos, dat uit 12 lanen bestond. Opvallend is dat geen enkele laan in een hoek uitkomt. Helaas zijn er van die 12 lanen nog maar 4 over. Deze liggen precies oost-west en noord-zuid. Om zoveel mogelijk het verstuiven van zand over

Links: de smeltwatergeul loopt hier diagonaal over een laan.

Rechts: de Paasheuvel.

Uitgegroeide beukenhagen.

de jonge ontginning tegen te gaan, werden rondom lanen aangeplant en wallen opgeworpen. Deze wallen werden beplant met beuken die als hakhout werden beheerd, waardoor er een uitstekend windscherm tegen zand en heizaad werd gevormd. Aan de binnenkant van deze wallen werden brede lanen aangeplant. Vanuit deze kern werd het bos langzamerhand uitgebreid. Latere hakhoutwallen werden beplant met zomereik. Doordat de oorspronkelijke beukenwallen niet meer als hakhout beheerd werden, konden daardoor uitermate grillige, en vooral ook romantische, bomen ontstaan. Een feest voor klauter- en klimkinderen.

De Man, ca. 1807.

Een groot gedeelte ($\pm 2/3$ deel) van deze beukenwallen en de helft van de bijbehorende lanen bestaan nog. Het andere deel is in 2010 en 2011 gerestaureerd door middel van subsidie. Helaas is een groot gedeelte van de nieuwe laanbeuken door de extreme droogte doodgegaan, maar deze zullen in het najaar 2012 vervangen worden.

Ontwikkelingen in de 19^e eeuw

Uit de topografische kaart van 1807 van De Man blijkt dat in de tussenliggende periode de heideontginning ten westen van de Oude Veensegrindweg verder is uitgebreid. Aan de zuidzijde zijn nieuwe lanen aangelegd en beplant, waaronder de al eerder genoemde Wageningse laan, gericht op de kerktoren van Wageningen. Met name het bosareaal is aanzienlijk toegenomen, waardoor nu de meeste woeste grond binnen het lanenstelsel is ontgonnen. Hier en daar zijn nog plukjes heide over en aan de westzijde van het landgoed zelfs een groot stuk. De kaart van De Man suggereert dat de vorm van het sterrenbos enigszins is vereenvoudigd ten opzichte van de situatie in 1770 en dat de noordoosthoek is afgerond. Ook de gekruiste lanen in de bosvakken aan weerszijden van de hoofdas (ten oosten van het sterrenbos) zijn verdwenen. De donkere stip zou de eerder genoemde theekoepel kunnen markeren, waarover ook al in een journaal uit 1809 wordt

gesproken. Later zou deze koepel vervangen worden door een kastanje.

De ontgonnen vakken werden gevuld met grove den voor de mijnbouw en eikenhakhout voor de leerlooierijen en de bakkersovens. Voor het soepel maken van huiden had men het sap van eikenschors (eek) nodig. Later, met de introductie van chemische middelen, werd het eikenhakhout overbodig. Door het hakhout op 'spartelgen' te zetten, dat wil zeggen dat één uitloper mocht doorgroeien, terwijl de andere loten werden afgezet, kon er weer een normale eikenboom ontstaan. Deze bomen zijn herkenbaar aan hun 'klompvoet'.

In die periode zijn waarschijnlijk ook onder andere de namen "Varkensloop", "Duivelshoek", "Schoonzicht", "De Punt", "Snippenbos" (van: houtsnip), "De Engel", "Roodland" (van: "rooden" oftewel rooien) en "Moordkuil" in het bos ontstaan. Sommige namen spreken voor zich; andere blijven een raadsel. De "Moordkuil" is een grote kuil, waar vroeger leem is afgegraven. Aan de ene kant steil, aan de andere kant glooiend; daar reden waarschijnlijk de karren naar beneden. De kuil is van het pad zichtbaar, maar achter deze kuil ligt een kleinere, veel mooiere kuil, die niet zichtbaar is vanaf de weg en veel gaver is. Waar de naam vandaan komt weten wij niet, hoewel er wel anekdotes over zijn. Het is een plek die de fantasie prikkelt, zowel van jong als oud.

Productiebos en beplanting

Door de jaren heen is het Remmersteinse bos vooral als productiebos gebruikt. Het wisselde

Linksboven: eikenhakhout op spaartelg.

Boven: rode cirkel is 18^e eeuw, blauwe cirkel is 19^e eeuw.

Links: vernieuwing oude beukenlaan: de heide komt weer op.

nogal eens van eigenaar, die het hout eruit haalde en het daarna weer te koop aanbood. In 1820 was het zelfs zo dat Remmerstein gekocht werd om vervolgens meteen alle oudere eikenbomen, sparren (hiermee worden ook dennen bedoeld), beuken en zelfs het sterrenbos te kappen. Alleen de kastanje, die ter vervanging van de theekoepel op de Paasheuvel was geplant, bleef gespaard. De acht lanen tussen de hoofdlanen werden daarna nooit meer ingeplant. Gelukkig bleven de meeste andere lanen intact, met uitzondering van de Wageningse laan, die later met Amerikaanse eik is ingeplant. Na de verkoop van het hout werd het bos nog hetzelfde jaar weer verkocht.

Het oostelijk gedeelte van het bos (blauwe cirkel, zie kaart boven) is het oudst (18^e eeuw). Het westelijk gedeelte (rode cirkel), aan de andere kant van het ruiterspad (vroeger Heiweg), is het 19^e-eeuwse gedeelte met rechte lanen en kavels, waar vooral hout geproduceerd werd. Helemaal aan de wes-

Slingerlanen.

telijke rand staan nog steeds veel grove dennen, een teken dat hier nog niet veel initiatieven zijn ontplooid. Op voormalige heide moeten namelijk eerst 1 of 2 generaties grove den groeien alvorens de grond geschikt is voor andere bomen. Elders in het bos groeit inmiddels douglas, lariks, fijnspar, Corsicaanse den, tamme kastanje, acacia, berk en lijsterbes, en vanzelfsprekend ook nog eik. Als onderbegroeiing is er vooral bosbes en adelaarsvaren. Het is duidelijk te zien dat heizaad honderden jaren in de grond kan zitten en spontaan ontkiemt wanneer een oude beukenlaan vernieuwd moet worden en er plotseling weer licht en lucht is.

Eind 19^e eeuw kreeg de toenmalige tuin van het oude 'Remmerstein' een landschappelijk karakter en werden in het bos slingerlanen aangelegd.

20^e eeuw

Pas in de 20^e eeuw kreeg het landgoed een nieuwe impuls. Het werd in 1907 door mijn grootvader M.C. Philipse gekocht. Hij had de opleiding voor houtvester in Eberswalde in Brandenburg

Reuzenzwaai in de gruttentuin; 2e van links is mijn moeder.

gevolgd en zag door een erfenis zijn droom werkelijkheid worden. Het alweer voor de zoveelste keer gekapte bos moest hersteld worden. Hij liet een huis bouwen, waarbij volgens mijn grootmoeder het bos als een warme shawl om haar nek lag. Het bos werd opnieuw ingeplant. Achter het huis werd een klein houten chalet gebouwd; met een gordijn werd het in tweeën verdeeld: één gedeelte voor mijn oom en één voor mijn moeder. Mijn moeder en haar broer hebben daar veel gespeeld, alhoewel mijn oom zich enorm ergerde aan het stof dat mijn moeder altijd onder het gordijn naar zijn kant veegde! Met een trap ging je van daar een kuil in waar speeltoestellen stonden: 'De Gruttentuin'. Eromheen was een rotstuin.

Achter het chalet liep een pad naar het zwembad. Aangezien het bos toen nog (behalve de lanen) voornamelijk uit lage struiken bestond, lag het zwembad er mooi en open bij. Een springplank en een kano zorgden ervoor dat er veel tijd werd doorgebracht. Hoewel mijn zusje en ik daar in onze kinderjaren nog veel in gezwommen hebben, soms zelfs tussen het kroos, is het nu geheel vervallen en nauwelijks meer te herkennen. Omgeven door grote bomen is het een modderbad met struiken geworden; een ideale drinkplaats voor reeën en andere dieren die tijdelijk of langdurig Remmerstein aandoen. Ooit liep er ook een autopad van de zuidwestpunt naar het huis. Als mijn grootvader vanuit Elst kwam, nam hij die weg.

In 1933 kwam het bos Remmerstein (door omwonenden de 'Philipsebossen' genoemd) onder de Natuurschoonwet te vallen, waarbij het opengesteld werd voor publiek. Men moest echter wel in het bezit zijn van een wandelkaart. Voor 10 cent kon je daar ook nog een bosbessenkaart bij krijgen, want bosbessen waren en zijn er in overvloed.

WO II en daarna

De oorlog gooide roet in het eten; veel percelen werden weer gekapt. Er stond op verschillende plekken afweergeschut. De grond daaronder was later nauwelijks meer te gebruiken doordat het in elkaar geperst was door de trillingen. Het hout werd onverkoopbaar door de granaatscherven die er in zaten. Kortom: in 1945 moest men weer bij af beginnen. Mijn grootmoeder wilde niet meer terug naar Remmerstein vanwege de grote teleurstelling die haar te wachten stond. Het was niet meer *haar* Remmerstein.

Zwembad, omgeven door lage struiken.

Ondanks zijn drukke baan als burgemeester is het aan mijn vader te danken dat Remmerstein weer is opgekrabbeld. Regelmatig liep hij als een architect door het bos, wikkend en wegend waar wat gedaan moest worden. Hij werd lid van vele organisaties die met bos te maken hadden om langs die weg zijn kennis te vergroten. Jaarlijks ging hij naar de kwekerij van De Bie in Zundert om bomen te kopen. Deze tweejarige bomen werden eerst 2 jaar op een omheinde kwekerij gezet, daarna op een ruimere open kwekerij om tenslotte in het bos geplant te worden. Zo ontstond ook als vanzelf de kerstboomkwekerij. Duizenden bomen hebben we door de jaren heen vlak voor kerst verkocht. Eerst veel aan handelaren en ook nog wat aan particulieren, later vooral aan particulieren. Het leverde nauwelijks iets op gezien de vele arbeidsuren die erin werden gestoken, maar het was een leuke periode met die verkoop op de laan! Na de brand in Volendam en de daaropvolgende strengere regelgeving kwam er de klad in de kerstboomverkoop. In 2007 hebben we de kerstboomkwekerij omgevormd naar natuur.

Langzamerhand wordt het bos weer een echt bos. Volgens het systeem van “geïntegreerd bosbeheer” (gevarieerd in soort en leeftijd) kunnen weer dunningen plaatsvinden. Door deze manier van bosbeheer hebben we een groot aan-

tal dieren en vogels in ons bos, die nauwlettend door diverse enthousiaste groepen geteld en in de gaten gehouden worden.

De nodige stormen hebben ook hun werk gedaan. De storm in 1990 was dramatisch. Veel douglassen braken af en veel oude laanbeuken verloren enorme takken of vielen met dendend kabaal om. Bij het huis vielen er zelfs in één hoek als gevolg van het domino-effect zeven reuzen op elkaar. Het heeft maanden geduurd om de laan weer begaanbaar te maken.

Met behulp van een beheerplan en externe vak-

Het 'zwembad' in 2011.

Na de storm van januari 1990.

kennis proberen we het bos voor onze kinderen gezonder en mooier achter te laten en we gaan ervan uit dat zij voor hun kinderen weer hetzelfde doen, zodat zij en belangstellenden er nog lang van kunnen genieten.

Tot slot een paar zinnen uit het dagboek van mijn grootmoeder, die zij schreef over “haar” Remmerstein: *“...en staken wij samen de zandweg over, allemaal golvend terrein, met prachtige uitzichten, de gouden roggevelden. Aan de achterkant van Remmerstein uitzicht over de uiterwaarden en Betuwe. In het bos allerlei wild: haas, konijn, fazant, patrijs, houtsnip, ree, korhoen. 's Nachts in het eikenhakhout rondom het huis honderden nachtegale...”*

Bronnen

.Foto's: eigen collectie; archief familie Bentinck-Philipse
.Kaartmateriaal: Het Utrechts Archief; Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM); Historische Atlas Utrecht, uitgave 1912; Vereniging Particuliere Historische Buitenplaatsen (PHB); SB4 - Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen: 'Herstelplan Remmerstein te Rhenen, 2008'
.Dank aan: Ruurd Kok, Nel Haalboom, Michiel Almekinders.

